

Hungarológiai Közlemények

A MAGYAR TANSZÉK FOLYÓIRATA 2021/1

Hungarológiai
Közlemények

Hungarološka
saopštenja

Papers of
Hungarian Studies

Folyóiratunk nemzetközi
adatbázisokban:

Indeksirano u:

Indexed by:

Támogatóink:

Štampanje ovog broja pomogli su:

The issue was supported by:

Министарство просвете,
науке и технолошког развоја

MEGVALÓSULT A MAGYAR KORMÁNY
TÁMOGATÁSÁVAL

MINISZTERELNÖKSÉG
NEMZETPOLITIKAI ÁLLAMTITKARSÁG

BETHLEN GÁBOR
Alap

ETO: 821.511.141+811.511.141

ISSN 0350 2430 (Print)
ISSN 2406-3266 (Online)

Hungarológiai Közlemények

AZ ÚJVIDÉKI BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KAR
MAGYAR NYELV ÉS IRODALOM TANSZÉKÉNEK
FOLYÓIRATA

2021. LII. évf. 1. sz. ÚJ FOLYAM XXII. évf. 1. sz.

ÚJVIDÉK
2021/1

HUNGAROLÓGIAI KÖZLEMÉNYEK
Az Újvidéki Egyetem Bölcsészettudományi Kara
Magyar Nyelv és Irodalom Tanszékének lektorált tudományos folyóirata

Megjelenik évente négyszer

Fő- és felelős szerkesztő: Toldi Éva tanszékvezető
(Újvidéki Egyetem, BTK, Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék, Szerbia, eva.toldi@ff.uns.ac.rs)

A kiadásért felel: Ivana Živančević-Sekeruš dékán
(Bölcsészettudományi Kar, Újvidéki Egyetem, Szerbia)

Szerkesztőbizottság

Berszán István

(Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Magyar Irodalomtudományi Intézet,
Kolozsvár, Románia, iberszan@yahoo.com)

Csernicskó István

(II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, Hodinka Antal Nyelvi Kutatóintézet, Beregszász,
Ukrajna, csistvan@kmf.uz.ua)

Gintli Tibor

(Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Modern Magyar Irodalomtörténeti
Tanszék, Budapest, Magyarország, gintli.tibor@btk.elte.hu)

Nemes Péter

(Indiana Egyetem, Globális és Nemzetközi Tanulmányok Kar, Nemzetközi Tanulmányok Tanszék,
Bloomington, USA, pnemes@indiana.edu)

Tuomo Lahdelma

(Jyväskyläi Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Művészeti és Kultúratudományi Intézet, Jyväskylä
Finnország, tuomo.v.k.lahdelma@jyu.fi)

Thomka Beáta

(Pécsi Tudományegyetem, Modern Irodalomtörténeti és Irodalomelméleti Tanszék, Irodalomtudományi
Doktori Iskola, Pécs, Magyarország, thomka.beata@pte.hu)

Andrić Edit

(Újvidéki Egyetem, BTK, Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék, Szerbia, andrice@sbb.rs)

Utasi Csilla

(Újvidéki Egyetem, BTK, Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék, Szerbia, csilla.utasi@gmail.com)

A kéziratokat a főszerkesztő (eva.toldi@ff.uns.ac.rs) vagy a szerkesztőség
(hungar@ff.uns.ac.rs) elektronikus postacímére várjuk.

UNIVERZITET U NOVOM SADU

Hungarološka saopštenja

FILOZOFSKI FAKULTET
GODIŠTE LII-1/XXII-1

NOVI SAD
2021/1

HUNGAROLOŠKA SAOPŠTENJA

Recenzirani naučni časopis Odseka za hungarologiju Filozofskog fakulteta
Univerziteta u Novom Sadu

Izlazi kvartalno

Glavni i odgovorni urednik: Eva Toldi, šef odseka

(Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet, Odsek za hungarologiju, Srbija,
eva.toldi@ff.uns.ac.rs)

Za izdavača: Ivana Živančević-Sekeruš, dekanica

(Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu, Srbija)

Uređivački odbor

Ištvan Bersan

(Univerzitet Babeş–Bolyai, Filozofski fakultet, Institut za mađarski jezik, Cluj-Napoca, Rumunija,
iberszan@yahoo.com)

Ištvan Černičko

(Transkarpatska mađarska viša škola „Ferenc Rakoci II”, Lingvistički istraživački centar „Antal Hodinka”,
Beregovo, Ukrajna, csistvan@kmf.uz.ua)

Tibor Gintli

(Univerzitet ELTE, Filozofski fakultet, Odsek za modernu književnu istoriju, Budimpešta, Mađarska,
gintli.tibor@btk.elte.hu)

Peter Nemeš

(Univerzitet Indiana, Fakultet za globalne i međunarodne studije, Odsek za međunarodne studije,
Blumington, SAD, pnemes@indiana.edu)

Tuomo Lahdelma

(Univerzitet Jiveskile, Filozofski fakultet, Odsek za umetnost i kulturne studije, Jiveskile, Finska,
tuomo.v.k.lahdelma@jyu.fi)

Beata Tomka

(Univerzitet u Pečuju, Filozofski fakultet, Odsek za modernu istoriju i teoriju književnosti,
Doktorski program za književne studije, Pečuj, Mađarska, thomka.beata@pte.hu)

Edit Andrić

(Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet, Katedra za mađarski jezik i književnost, Srbija,
andrice@sbb.rs)

Čila Utaši

(Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet, Katedra za mađarski jezik i književnost, Srbija,
csilla.utasi@gmail.com)

Rukopise slati na adresu glavnog urednika (eva.toldi@ff.uns.ac.rs) ili redakcije
(hungar@ff.uns.ac.rs).

UNIVERSITY OF NOVI SAD

Papers of Hungarian Studies

OF THE FACULTY OF PHILOSOPHY
VOLUME LII-1/XXII-1

NOVI SAD
2021/1

PAPERS OF HUNGARIAN STUDIES

University of Novi Sad, Faculty of Philosophy

Peer-reviewed Academic Journal of the Department of Hungarian Studies

A quarterly publication

Editor-in-Chief: Éva Toldi, Head of Department

(University of Novi Sad, Faculty of Philosophy, Department of Hungarian Studies, Serbia,
eva.toldi@ff.uns.ac.rs)

Responsible Editor: Ivana Živančević-Sekeruš, Dean

(University of Novi Sad, Faculty of Philosophy, Serbia)

Editorial Board

István Berszán

(Babeş-Bolyai University, Faculty of Letters, Department of Hungarian Literary Studies, Romania,
iberszan@yahoo.com)

István Csernicskó

(Ferenc Rákóczi II Transcarpathian Hungarian Institute, Antal Hodinka Linguistic Research Center,
Beregovo, Ukraine, csistvan@kmf.uz.ua)

Tibor Gintli

(ELTE University, Faculty of Arts, Department of Modern Hungarian Literary History, Budapest,
Hungary, gintli.tibor@btk.elte.hu)

Péter Nemes

(Indiana University, School of Global and International Studies, Department of International Studies,
Bloomington, USA, pnemes@indiana.edu)

Tuomo Lahdelma

(University of Jyväskylä, Faculty of Humanities, Department of Art and Culture Studies, Jyväskylä,
Finland, tuomo.v.k.lahdelma@jyu.fi)

Beáta Thomka

(University of Pécs, Faculty of Humanities, Department of Modern Literatures and Literary Theory,
Doctoral Programme for Literary Studies, Pécs, Hungary, thomka.beata@pte.hu)

Edit Andrić

(University of Novi Sad, Faculty of Philosophy, Department of Hungarian Studies, Serbia, andrice@sbb.rs)

Csilla Utasi

(University of Novi Sad, Faculty of Philosophy, Department of Hungarian Studies, Serbia,
csilla.utasi@gmail.com)

All manuscripts should be submitted by e-mail to the Editor-in-Chief (eva.toldi@ff.uns.ac.rs)
or the Editorial Office (hungar@ff.uns.ac.rs).

TARTALOM

PAPP Ágnes Klára: A puszta mint toposz (<i>Táj, lélek és kultúra összefüggése Móricz Úri murijában</i>)	1–24
RUDAŠ Jutka: A történelem terhe a többkultúrújúságban (<i>Dragan Velikić poétikájáról</i>)	25–35
Marko ČUDIĆ: Krasznahorkai László műveinek fordítási kihívásai: Adalékok a téma tanulmányozásához	36–48
LAJOS Katalin: A szexualitásról való beszéd frazeológiája Csíkszentdomokoson	49–67
BARTHA Krisztina – VIRÁG Ibolya Dalma: Tanárok nyelvi agressziója	68–83
LŐRINCZ Gábor – ISTÓK Béla – N. VARAGYA Szilvia: A weboldalak szerepe a virtuális iskolai nyelvi tájképében	84–95
SINKOVICS Balázs: Változatosság az egyéni nyelvhasználatban szegedi beszélőkkel készített interjúkban.	96–109

CONTENTS

PAPP, Ágnes Klára: The puszta as a topos (<i>The relationship between landscape, soul and culture in the novel Úri muri by Móricz</i>) . . .	1–24
RUDAŠ, Jutka: The Burden of history in multiculturalism (<i>On the poetry of Dragan Velikić</i>)	25–35
ČUDIĆ, Marko: The translational challenges of the works of László Krasznahorkai: Additions to the study of the subject	36–48
LAJOS, Katalin: The phraseology of the discourse about sexuality in Csíkszentdomokos	49–67
BARTHA, Krisztina – VIRÁG, Ibolya Dalma: Teachers' verbal aggression	68–83
LŐRINCZ, Gábor – ISTÓK, Béla – N. VARAGYA, Szilvia: The role of websites in the virtual schoolscape	84–95
SINKOVICS, Balázs: Intra-speaker variations in sociolinguistic interviews with informers in Szeged	96–109

SADRŽAJ

Agneš Klara PAP: Pustara kao topos (<i>Povezanost predela, duše i kulture u romanu Úri muri [Gospodsko veselje]</i> Žigmonda Morica)	1–24
Jutka RUDAŠ: Teret istorije u multikulturalnosti (<i>O poetici Dragana Velikića</i>)	25–35
Marko ČUDIĆ: Prevodilački izazovi u delima Lasla Krasnahorkaija: Prilozi izučavanju teme	36–48
Katalin LAJOŠ: Frazeologija erotskog izražavanja u Čiksentdomokošu	49–67
Kristina BARTA – Ibolja Dalma VIRAG: Verbalna agresija nastavnika	68–83
Gabor LERINC – Bela IŠTOK – Silvia N. VARAĐA: Uloga internet portala u virtuelnom školskom jezičkom pejzažu	84–95
Balaž ŠINKOVIČ: Raznolikost u govoru stanovnika Segedina (Analiza na osnovu intervjuja)	96–109

PAPP Ágnes Klára

Károli Gáspár Református Egyetem, Bölcsészettudományi Kar
Modern Magyar Irodalom, Irodalomelmélet és Összehasonlító
Irodalomtudományi Tanszék
Budapest, Magyarország
agnesklarapapp@gmail.com

A PUSZTA MINT TOPOSZ

Táj, lélek és kultúra összefüggése Móricz Úri murijában

The puszta as a topos

*The relationship between landscape, soul and culture in the novel
Úri muri by Móricz*

Pustara kao topos

*Povezanost predela, duše i kulture u romanu Úri muri (Gospodsko veselje)
Žigmonda Morica*

A XX. század első felének magyar irodalmában a nagyváros-vidék, központ-periféria Nyugat-Európában is meglévő, egymást kiegészítő toposzai mellett megjelenik a falut vagy kisvárost a pusztával, tanyával szembeállító kettősség. A fenti térreprezentációnak megvannak a maga sztereotípiái, de ennél is fontosabb, hogy egy tágabb, lélektani-antropológiai, társadalmi és végső soron ideológiai kontextusba illeszkedik, ami – a XIX. századi magyar lírából és elbeszélő hagyományból tudatosan építkező – Adytól, Móricztól Szabó Dezsőn át Illyésig, Németh Lászlóig végigkövethető. A fenti diskurzus megteremtésében meghatározó szerepet játszik Móricz Zsigmond prózája a *Sáaranytól az Arvácskáig*, a *Kerek Ferkótól* a novellák világáig. Ezek közül is kiemelkedik az *Úri muri*, ahol Móricz egyrészt rendkívül sokféle módon él a tér jelentésteremtő szerepével: úgy, mint a szereplők konfliktusrendszerét leképező motívummal, mint a hősök lelkivilágát tükröző hellyel, vagy mint a magyar múlt örökségét és a jövő lehetőségeit szimbolizáló formával. Ugyanakkor többféle, néha egymásnak ellentmondó szimbolikus jelentést tulajdonít a toposznak, mélyen merítve annak értelmezéstörténetéből. Ennek következtében rendkívül rétegzett, bonyolult összefüggésrendszer fókuszában áll a pusztá képe ebben a regényben. Ugyanakkor tetten

érhető Móricznak az a törekvése is, hogy a jelkép egymásra rakódó rétegei közt – ha nem is mindig kifejtve, néha csak sejtetés formájában – összefüggést teremtsen. E bonyolult jelentéskomplexum alkotóelemeinek szétválasztása, eszmetörténeti forrásainak feltárása, a Móricz által köztük teremtett kapcsolatok felfejtése lesz a tanulmány témája.

Kulcsszavak: térpoétika, eszmetörténet, turanizmus, Nietzsche, romantika

A puszta (és a vele rokon értelemben használt változatos megnevezések sora, a semleges-leíró, bármilyen értelemmel feltölthető síkságtól, alföldtől a romantikus-érzelmes rónaságon és a negatív konnotációkat kiemelő ugaron át egészen az egyes tájegységek – például a Hortobágy – pars pro toto használatáig) a magyar irodalomban és gondolkodástörténetben kiemelten fontos, épp ezért bonyolult jelentésszerkezettel rendelkező toposzként működik: nemcsak a legkülönbözőbb műfajú írások témájaként vagy helyszínékként, hanem az idők során hozzá kapcsolódó, eltérő töltetű szimbolikus jelentések tekintetében is. Ezt a szerepét mindenekelőtt a magyar identitást tükröző, kifejező, sőt meghatározó helyként nyerte el, elsősorban ennek köszönhetőek a hozzá kapcsolódó történelmi, lélektani, antropológiai gondolatmenetek és az ebből fakadó motívumok, ezt tükröző metaforizációk sora. Ezek után nem meglepő, hogy ezek a jelentéstulajdonítások az élesen megfogalmazott kritikától a mitizáló rajongásig terjednek, ahogy a toposzt újraértelmező művek tára is a romantikus költeménytől a szociográfiai regényig (hogy a szintén e gondolatkörben mozgó értekező és publicisztikai írásokat ne is említsük) a legkülönbözőbb műfajokat érinti.

A kérdés egy másik irányból is megközelíthető: a pusztának a magyar irodalomban betöltött szerepén keresztül jól követhető, hogyan alakul egy toposz élete, hogyan váltakoznak, sőt mondhatni polemizálnak eltérő ideológiai gondolatrendszerek, különböző irodalmi ábrázolásmódok egy hely változó megjelenítése során. A toposz története a magyar irodalomban egyrészt a metaforizáló és a metaforizációt lebontani igyekvő beszédmódok folyamatos váltakozásából áll. A romantikus, mindenekelőtt Petőfi ábrázolásaiban megjelenő jelképes, erősen retorizált, átesztétizált, nemzeti szimbólumként funkcionáló alföld-képet (Albert 1997, 46–50; Albert 2004, 83–90) bontják le a századvégi leíró, semlegességre, tárgyilagosságra törekvő naturalista ábrázolások – például Tömörkény, Justh Zsigmond novelláiban. Hogy aztán Móricznál egészen más töltetű szimbolikus, metaforikus jelentések tapadjanak a puszta reprezentációihoz. (Amit viszont az Illyés által megteremtett – az önéletrajzi elemeket is csak illusztrációként beállító – személytelenségre, tudományos megközelítésre törekvő beszédmód, racionális összefüggéseket kereső gondolatmenet ellenponoz.) De nemcsak az ideologikus jelentéstulajdonítás, a metaforikus, esztétizáló

és a távolságtartó leírás közt ingadozik a toposz története, hanem a negatív és pozitív konnotációk is (bármilyen formában fejeződnek is ki) egymással vitatkozó álláspontok lenyomatai: Petőfi (vagy Eötvös József¹) romantikus képe tekinthető a „puszta” Széchenyinek a *Világban* adott kimondottan kritikus értelmezésére való reakcióként.² Ahogy az irodalmi népiesség még a századelőn is fenntartott, többek közt épp Petőfin alapuló, a pusztá toposzát is felhasználó nemzetképének lebontására törekszik Ady *A magyar Ugaron* ciklusa.³ (Az ugar azért is lehet emblémája ennek az egyéni, karakteres értelmezésnek, mert maga a használt szinonima már eleve magában hordozza a negatív jelentéstartalmat. Ugyanakkor a cikluson belül hasonló szerepben változó elnevezések szerepelnek a Hortobágytól a Pusztán át – lásd: *Korán jöttem ide* – a Tisza-partig.) Ahogy Petőfihez viszonyítva határozza meg, pontosítja a pusztá fogalmát Illyés is már a *Puszták népe* felütésében:

Pusztán születtem és ott is laktam serdülő kamasz koromig. Pusztá magyarul nemcsak azt a regényesen szabad, tengervégtelenség legelőt jelenti, amelyen Petőfi méneseinek körme dobog, a dunántúli magyar nyelven

¹ Például *A falu jegyzőjében* (Albert 2004, 88–89). Itt fontos lehet Petőfi mellett a Széchenyivel a *Kelet népe* kapcsán vitába bocsátkozó Eötvös kiemelése.

² Lényegében az elmaradottság kifejezője lesz, sokszor a szó melléknévi jelentését kihasználva: „S most, Barátom, tekints velem még egyszer vissza az idők folyamatába. Nem volt-e már nemzetiségünk szinte eltörölve, s csak kevés évvel ezelőtt nem volt-e fővárosunk a legnagyobb rondaságban? S hazánk több részei nem voltak-e sivatagi pusztaságok!” (Széchenyi 2002–2003, 53).

Hogy le kell tenni azon szerencsétlen ideát, amelynél fogva a honszeretettől mámoros hazafi Hunniát földi édennek hirdeti, s nagy bölcsességében azt állítja: „Iaknának csak nagy birtokosaink jószágaikon, minden jó lenne akkor”! Azzal a kijózanító ideával pedig lassanként meg kell barátkoznunk, hogy sokkal inkább férfiasabb és nemesebb józan rendszerek és számos összevetett vállak állhatatos ereje által a hazát dísztelenségéből kivetkeztetni, azt szebbé tenni és virágokkal felruházni, mintsem mindig csak dicsérni, s örökkön-örökké mocsarak, néptelen puszták, stb. közt megmaradni (Széchenyi 2002–2003, 88).

³ Ady épp ezt a Petőfi szellemiségétől eltávolodott hivatalos Petőfi-képet kritizálja (futólag a pusztá toposzához is kapcsolva) a *Petőfi nem alkuszikban*: „Pfüj, pfüj, Párizsba, külföldre vágott és nem mehetett, mert neki – neki – neki nem volt pénze. Milyen felségesen képzelte el a tengert s még csak tengert sem láthatott soha. *Hogy máma el lehessen drága, hasznothozó tankönyvekben róla mondani: a magyar róna volt az ő világa. Persze, hogy a magyar róna, mely neki a délibábot s ragasztó sarat adott, semmi okosabbat, jobbat és többet*”; majd később: „A »népies« értelmet változtatott Petőfi óta, de a »népies« ma lett csakugyan s nagyon aktuális: a mai Magyarországnak immár kifakasztani való hályog-problémája. [...] Petőfi nem alkudott, Petőfi nem alkuszik s Petőfi a forradalomé volt. *Nem szabadság kell nekünk, romantikus, szilaj, pusztai szabadság*, de az a szabadság, amelyet Petőfi csak sejtett. Ütni, vágni, fiatalságot teremteni ez, öregségével dicsekvő országban” (kiemelések tőlem – P. Á. K.) (Ady 1910).

ezt egyáltalán nem jelenti, abból az egyszerű okból, mert ott ilyenek nincsenek. A Dunántúl a nagybirtokok közepén épült s néha egész faluszámba menő cselédlakások, istállók, fészerek és magtárak együttesét jelenti, amelyet azért nem lehet tanyának nevezni, mert a tanyán csak egy-két család él, ezeken meg néha száz-kétszáz is. A dunántúli pusztán van iskola, van templom, vagy legalább kápolna, rendszerint a kastély egyik szárnyához ragasztva (Illyés 2003, 5).

Ebből a hevenyészett történeti áttekintésből is kitűnik, hogy Móricz több szempontból is fontos fordulópontot jelent ebben a folyamatban. Ez érinti egyben azt az utóbbi időben az érdeklődés előterébe kerülő kérdést is, hogy Móricz leírásai, tájrajzai, helyszínei mennyiben jelentenek többet realiztikusan ábrázolt, társadalmi kérdéseket felvető terepnél, más szempontból, hogy Móricz prózavilága mennyire közelíthető meg világszerű elbeszélésként és mennyire a nyelv teremtő erejével élő írásként, illetve hogyan fonódik össze a kétféle jelentésképzés műveiben. „A leírás, amely a helyszín terepjellegét emeli ki, nem egyszerűen keretként körvonalazódik, de formaadó lehetőségként, amelyet éppenséggel a nyelvi megalkotottság létesít – írja Bednatics Gábor a móriczi topográfjáról. – Így a mimetikus térformálás előzetes struktúrái mellett (ami persze a realista kódolás paradigmáit idézi meg) a sokszor metaforikusnak tekintett megformáltság is szerepet kap: az elbeszélés tere felidézetttségében sem a puszta leképezés környezeti jelölőivel azonosítódik”⁴ (Bednatics 2013, 85). Ennek a kettős kódolásnak a megfigyelésére viszont épp a bevezetőben jelzett kulturális beágyazottsága következtében különösen alkalmas a puszta toposza Móricz életművében. A *Sáraranytól az Árvácskáig*⁵, a *Kerek Ferkótól a Rózsa Sándor*-trilógia elkészült darabjaiig számos regényében játszik kisebb-nagyobb, az esetek többségében motívikus, szimbolikus jelentéssel felruházott szerepet, az olyan novellákról, mint a *Barbárok* nem is szólva. Ezek közül is kiemelkedik az *Úri muri*, ahol Móricz egyrészt rendkívül sokféle módon él a tér

⁴ Lásd még: „Móricz epikájában e ponton is tetten érhető az a kettősség, amely recepcióját meghatározza, hogy ti. a poétikai összetettségre rákérdező olvasatok és a realista ábrázoláselvre támaszkodó interpretációs műveletek igényeit képes egyszerre kielégíteni, ám olyan elvárásokat is támaszt, amelyek ezt a kétféle igényt egymást kizárónak is tételezik” (Bednatics 2013, 85).

⁵ Az *Árvácska* bevezető pusztaleírásának jelképeességét már Balassa Péter is kiemeli elemzésében (Balassa 2007, 119). Ezt a gondolatot szövi tovább Baranyai Norbert, amikor a térábrázolás metaforikusságára és ezen keresztül az egész mű tudatos megalkotottságára hívja fel a figyelmet: „ez pedig eleve egy olyan világtelmezést sugall, mely nem konkrétan rögzíthető és azonosítható valóságreferens kontextust teremt az események köré, hanem sokkal inkább egy általánosabb, lételméleti példázat keretei közé helyezi a történéseket” (Baranyai 2010, 202).

jelentésteremtő szerepével: úgy, mint a szereplők konfliktusrendszerét leképező motívummal, mint a hősök lelkivilágát tükröző hellyel, vagy mint a magyar múlt örökségét és a jövő lehetőségeit szimbolizáló formával. Másrészt többféle, néha egymásnak ellentmondó szimbolikus jelentést tulajdonít a toposznak, mélyen merítve annak értelmezéstörténetéből. Ennek következtében rendkívül rétegzett, bonyolult összefüggésrendszer fókuszában áll a táj, ezen belül is a puszta képe ebben a regényben. Ugyanakkor tetten érhető Móricznak az a törekvése is, hogy a jelkép egymásra rakódó rétegei közt – ha nem is mindig kifejtve, néha csak sejtetés formájában – összefüggést teremtsen. E bonyolult jelentéskomplexum alkotóelemeinek szétválasztása, esztétörténeti forrásainak legalább részleges feltárása, a Móricz által köztük teremtett kapcsolatok felfejtése lesz tanulmányom témája.

A táj mint lélektani tényező

*„itt egyedül volt, ahogy akart s akivel akart”
(Móricz 60).*

Abból a regény értelmezéstörténete során sokszor megállapított megfigyelésből indulunk ki, hogy az *Úri muriban* a helyszínek leképezik a regény konfliktusrendszerét: Szakhmáry Zoltán magánéletének kettős kötődését (a feleségéhez és a szeretőjéhez, Rozikához) hűen tükrözi az alföldi mezőváros és a puszta, ezen belül Zoltán otthonának és tanyájának ellentéte. Olyan belátás ez, ami magában a regényben is megfogalmazódik, részben a narrátor összegzésében: „Idekinn a tanyán ő egész más ember volt, mint bent a városban. Itt nem érezte a felesége nyomasztó szellemét magán. Itt olyan volt, mint ifjúkorában, mikor még valakinek indult, vidám s cselekvő embernek. Ilyenkor mintha újjászületett volna” (Móricz 42), részben magában a főhősben: „Olyan szép a kert, amilyen sivár és szomorú odahaza a városban. Ott pudvásak és szomorúak a fák, itt vastagon dagadnak s oly kövéren, mint egy Kánaánban. Ott csak hernyót terem, és élösködő penészgombákat s vértetűt, itt minden virágtól dagad és virul” (Móricz 123), de a végső összecsapásban a feleség kifakadásában is: „– Gyűlölöm a földedet, gyűlölöm a tanyádat, mert nem az enyém, mert versenytársam. Érted... Elrabol tőlem, hát hogyan gyűlölném... Úgy gyűlölöm, mint azt a ringyót” (Móricz 132).

A tér a szimbolikusságát a cselekményben betöltött szerepe mellett onnan meríti, hogy a regény ábrázolási rendszerében a táj és az emberi lélek közt összefüggés tételeződik. Jól példázza ezt az, hogy nemcsak a főszereplő, hanem

más figurák, elsősorban Csörgheő Csuli alakjának megalkotásában is szerepet játszik ez a cselekményben is megalapozott térszimbolika⁶, Csuli ugyanis Zoltánhoz hasonlóan szeretőt tart a tanyáján, számára éppúgy menedéket jelent a puszta közepén álló kis ház. Ugyanakkor a két tanya különbsége jól leképezi a két férfinak és a világhoz, nőkhöz való viszonyuknak a különbségét. Fontos kiemelni itt azt, hogy ez a térszimbolika mélyen a cselekménybe ágyazott: hiszen teljesen indokolt a szeretők rejtegetése (ahogy ez Szakhmáry feleségének előbb idézett szavaiból is kiderül), ugyanakkor a regény, az alföldi kisváros birtokosainak világában teljesen bevett gyakorlat ez a kettős élet.⁷ Ennek következtében a helyszín és a szereplők alkata, kedélyállapota közt a regényben feltételezett összefüggés kétféle hagyományra is visszavezethető. Részben a romantikus, nálunk elsősorban Jókai lélekrajzában megnyilvánuló természet – lélek kapcsolatra.⁸ Erre a hatástörténeti kapcsolatra már Bori Imre rámutat *Az arany ember* és az *Úri muri* párhuzamos cselekményszerkezetében, motívumai-ban (Bori 1982, 154). Ezt gondolja tovább Szilágyi Zsófia a monográfiájában, aki Móricz regényét kimondottan mint *Az arany ember* továbbírását értelmezi (Szilágyi 2013, 396–397). A tanya mint Zoltán menedéke, szerelmének helyszíne ezen tájábrazolási hagyományon belül is emlékeztet Jókai „édenkertjeire”.⁹ Ez a lelki történéseket, konfliktusokat a természetleírásokkal leképező

⁶ A tanya ezenkívül mintha Rozika jellemzésében is hasonló, a lány rejtett lelki menedékét képviselő szerepet töltene be: „– Nektek tanyátok is van? – Van egy kicsi, de nagyon szép, mondom, hogy a szentkirályi lapon van, olyan sokat tudnék arról a tanyáról beszélni, az olyan szép, és olyan boldog ott az ember...” (Móricz 71).

⁷ „Milyen jó ezeknek a Borbiróknak meg a cíviseknek, azoknak nincs ilyen bajuk. Mert azok úgy vannak szoktatva, hogy nem élnek életet. Vagy inkább, hogy ezek élnek. Egyik él jobbra, a másik balra. Itt a Csuli, a kis piros tanyásnéval, s hogy meg van elégedve ő is meg a felesége is. Rágják a borhoz a kemény sült tésztát, a »döfleget«, amit a tanyásné süt, s a tanyásgazda meg van sértve, ha az úr nem foglalkozik a feleségivel...” – gondolja Szakhmáry Zoltán (Móricz 49). De ezt erősíti meg a feleség nővérére és annak férjére vonatkozó történet felidézése is: „Mikor először rányitott, s látta, hogy az ura a szógálót csömöszöli, visítva futott el, s futott haza az anyjukhoz, aki azt mondta neki: fiam, mán ehhez hozzá kell szokni egy asszonynak, engem is hozzászoktatott az apád...” (Móricz 185).

⁸ Ahogy a fentebb Szakhmáry és Csuli tanyája és személyisége közti kapcsolatról is elmondható az, amit Fábri Anna ír táj és lélek kapcsolatáról Jókai regényeiben: „A vidéki kúriák, kastélyok külleme messziről árulkodik uraik életmódjáról, életstratégiájáról, személyiségéről” (Fábri 1991, 50).

⁹ Ilyen mindenekelőtt *Az arany ember*ben a Senki szigete, de Fábri Anna a „sziget-lét” hasonló motívumait látja a *Szegény gazdagok*, a *Szerelmem bolondjai*, a *Tengerszemű hölgy* kunyhóiban, szigeteiben (Fábri 1991, 51, 155–156). Fábri mint „zárványhelyzeteket” jellemzi ezeket a jelképes tájakat, amelyek leírását többek közt táj és lelkiállapot harmóniája jellemez (Fábri ►

romantikus hagyomány máshol is érvényesül a műben, legfeltűnőbbben a feleség tanyai látogatásának és a napfogyatkozásnak az egybeesésében. De az, hogy a pusztá közepében rejlő tanya ilyen menedékként funkcionálhat a szereplők életében, hogy mintegy a szereplők lelkivilágát tükrözi, több véletlen egybeesésnél: kétszeresen is indokolt ez az összefüggés a regény gondolatrendszerében, és ez már arra mutat, hogyan igyekszik Móricz motiválni, tisztázni (és egyben felhasználni) a táj és lélek közt mutatkozó összefüggéseket, hogyan törekszik arra, hogy túllépjön a romantikus ábrázolás kliséin.¹⁰ Szilágyi Zsófia ebben a gesztusban annak kifejeződését látja, hogy „Szakhmáry már nem ismételheti meg Timár Mihály sorsát” (Szilágyi 2013, 396). De itt ennél többről van szó, nemcsak a cselekmény szintjén, hanem az ábrázolásmódban is alapvető elmozdulás történik: Móricz az összefüggésnek a lélektani, sőt, mint a továbbiakban kifejthetjük, antropológiai és történeti megalapozására tesz kísérletet.

A regény gondolatrendszerének ugyanis alapvető része először is a tájat alakító, a tájba magát beleíró ember ábrázolása: a műből kirajzolódó, részben utópisztikus, részben kritikusan megfogalmazott jövőképnek épp az lesz a tétje, hogy a kisvárosi birtokosok, elsősorban Szakhmáry Zoltán, mennyire tudja a vad, szabályozatlan természetet (a pusztát) kultúrtájává változtatni. (Ennek jelképe – már csak a pusztaság természetes ellentétéként is – a park, a kert, a fa. Ez az összefüggés, ez a kérdésfelvetés elsősorban Lekenczey Muki

► 1995, 109–110). Beszéd az a felsorolás, amit Fábri ad a sziget-lét meghatározó vonásairól, amelyek egytől egyig kimutathatók Móricz tanyaábrázolásában: a cselekményben betöltött ellenpontosító szerep, a függetlenség képviselete (Fábri 1991, 155–156), az önazonosság, a teljes élet szimbólumává válása (Fábri 1991, 50). Illetve ezzel összekapcsolható a fenti védett, izolált helyek funkcióját betöltő kert, park motívuma, amely Jókainál (ahogy Móricz regényében is) „gyakran a rejtett vágyak, vonzalmak szimbólumokban való kivetülése, a tudattalan megnyilatkozási terepe” (Fábri 1991, 52).

¹⁰ Más Móricz-művek pusztáábrázolásai kapcsán is kiemeli a recepció a romantikus sztereotípiák felhasználását egyrésztől, lebontását másrésztől. Ezek közt talán az *Árvácska* leírása a legradikálisabb. Ahogy ezt a Balassa Péter ötletét (Balassa 2007, 171) továbbgondoló Baranyai Norbert kifejti:

A pusztaságban álló tanya világának léthelyzetét idilliként tétélező bevezető sorok a mitikus átértelmezés mellett egy olyan irodalmi hagyományra is rájátszanak, amely a XIX. századi tájleírás elsősorban Petőfi-költészetéhez kapcsolható poétikai világát idézi meg. A tematikai megfeleltetésen túl a szöveg retorikai alakzatai és narrációs műveletei is ezt igyekeznek erősíteni a befogadóban. [...] Mindezeknek megfelelően a nyitány azt a XIX. század óta meghatározó irodalmi toposzt írja látszólag tovább a bevezetőben, mely a jellegzetes alföldi tájat az idilli harmónia és az egzisztenciális (és kollektív) szabadság jelképeként tartja számon. [...] [A]zonban a regény történetében egyértelművé válik, hogy ez az elvárás pusztá illúzióknak minősül (Baranyai 2010, 205–206).

utópisztikus ábrándozásaiban fogalmazódik meg¹¹, de Zoltán próbálkozásainak is ez a tétje: „De mintha elhivattatása lett volna ebben az irányban, a lelke mélyén mindig a jövő felé fordult a tekintete, s mikor virágkertészetre gondolt itt az Alföld közepén, az dolgozott benne, hogy kötelességet teljesít: valami újat kell produkálni” – Móricz 152). Ezt a teremtő potenciált modellezi Zoltán tanyája, ahogy ezért válik nemcsak a főhős magánéleti tragédiájának, hanem társadalmi kiütkeresése végső kudarcának is jelképévé a tanya felégetése az utolsó jelenetben. Illeszkedik ebbe az összefüggésrendszerbe a Csuli és Zoltán – a tradicionális magyar birtokos és az újíto, cselekvő, előre tervező ember – tanyája közti különbség is:

Zoltánék hallgatva értek be a Szahmáry-tanyára. Ez a tanya egész másképp volt teremtve, mint a Csörgheő Csuli Nyomorlaka. Ez valószínű kis kastély volt, s a park közepén állott. Nagy lombos fák alatt futott be a kocsi, s a nagy tornác előtt állott meg. A holdfényben látni lehetett a nagy virágköröndöt, tele rózsákkal, a rózsafák mellett fehér karók voltak, s nagy színes üveggömbök csillogtak a holdvilágon.

– Ez már úri hely! – kiáltott fel a vendég [Lekenczey], s olyan őszintén tört ki belőle az elragadtatás, hogy Borbíró hangosan felkacagott, s maga Zoltán is elmosolyodott (Móricz 52).¹²

Táj és ember kapcsolatának történelmi és antropológiai megalapozása

*„én megéreztem az ereimben, hogy itt
csörgött a vérem már az ősidőkben”*

(Móricz 138).

A táj és a benne lakó szerves kapcsolatát azonban nemcsak az emberi teremtő, építő tevékenység indokolja, és ebből következően nemcsak a társadalmi problematika, a regény jövőképe motiválja összefüggésüket. Ennél is hangsú-

¹¹ Egy példa: „Az idegen [Lekenczey] elhallgatott. Jártatta a szemét a puszta tájon. – Száz év múlva nem ilyen lesz – mondta, a saját gondolatát folytatva. Nem értették egymást. Ő látta a jövő tanyáját, mikor a gazdák versenyezni fognak, hogy megmentsék az életnek a fát. Mikor harcolni fognak, s az lesz a szép és a dicsőség, akinek boldogabb lombos tanyája van [...]. – Egy-két nemzedék múlva egész más lesz az Alföld képe – szólt az idegen –, nem lesz ilyen romantikus kopár, de derültebb lesz, boldogabb s édesebb lesz, ha lombok közt jár a napsugár” (Móricz 32).

¹² Egy rövid, de jellemző részlet Csuli tanyájának leírásából: „A tanya egy rettentő nagy szérűből állott, ahol hajdanában lóval nyomtatták a búzát, s akörül három alacsony nyomorúságos kis épület. Egy a tanyásé, de olyan putri, alig ér ki a földből, a másik az úri kastély; ez se külön, egyetlen kis szoba van benne, frissen kimeszelve” (Móricz 26).

lyosabb az a múltba vezető gondolatmenet, amely az embert mint a táj által meghatározottat tárja elénk. Ez az összefüggés két szinten is megerősítődik: egyfelől az egyes ember lelkivilágának szintjén a szereplők lélektanába építve, másfelől kollektíven – a nemzet és az antropológiai értelemben vett ember szintjén – részben Zoltán eszmefuttatásaiban megfogalmazódva, részben a mű motívikájában elrejtve. Természetesen mindenekelőtt a főszereplő jellemében, viszonyaiban, sorsában teremődik meg ez a kapcsolat, de mint az előbb már említettük, kisebb mértékben más szereplők bemutatása is megerősíti ezt az összefüggést. Ezen alapul az a háttérben kirajzolódó alapvetően antropológiai elgondolás, ami lehetővé teszi az ember mint természeti és mint társadalmi lény egymáshoz való viszonyának leképezését a tér ábrázolásában. Ez már az összefüggés másik szintje, a kollektív lélektan felé mutat: mindenekelőtt a magyarság karakterének megrajzolásában tulajdonít jelentőséget a regény a táj és a magyar ember szerves összeforrottságának. Ezáltal, mint látni fogjuk, a pusztta egyes vonásai a századokon át a pusztában lakó ember (elsősorban természetesen a magyarság, de itt fontos szerepet tölt be a cigányok ábrázolása is) tulajdonságaiként értelmeződnek, és viszont: a táj ábrázolását olyan, az ember által tulajdonított eszmék hatják át, mint a szabadság vagy a pogányság. Ezt az összefüggést erősítik fel a regényben elsősorban Szachmáry Zoltán gondolataiban, szavaiban megfogalmazódó, történelmi eszmefuttatásokra, képzettársításokra lehetőséget adó nemzetkarakterológiai elgondolások. A táj és ember közti kapcsolat indoklásának akár az antropológiai, akár a történelmi érveit vizsgáljuk, azt látjuk, hogy végső soron a természet és a kultúra/civilizáció/társadalom viszonyának kérdése vetődik fel általa. Ugyanakkor a két pólus viszonya a regényben, mint majd látni fogjuk, meglehetősen ellentmondásos: hol kultúrkritikai keretben értelmeződik, hol pedig a magyar társadalom elmaradottságának, a társadalmi fejlődés hiányának megállapításába torkollik.

A táj és a lélek összefüggésének (aminek csak egyik megjelenési formája a főhős jellemzése) az egyén szintjén való megalapozásával kezdve, a regény következetesen végigvitt képzettársításai közé tartozik a vad természet (a pusztta és emellett a cselekményben ugyan kisebb szerepet játszó, de ebben a szembeállításban időnként a pusztával egyenértékű lóp¹³) és az ember lelke mélyén

¹³ A lópvilág alapvetően nem játszik szerepet a regény egészének cselekményében, inkább csak említésszerűen, illetve metaforikusan merül fel (mint a főszövegben idézett példában). Kivételt jelent ez alól a regény cselekményébe novellaszerű zárványként ékelődő 25. fejezet, ahol viszont az ott játszódó cselekmény: a vadászat, illetve a kamasz fiú és a cigány lány ébredő érzelmeinek leírása teljes mértékben illeszkedik a lópnak, mint őstermészeti tájnak az ösztönvilág tereként való értelmezésébe.

rejlő ösztönös, civilizálatlan, archaikus réteg megfeleltetése. Eisemann György is ezt a vonást, az emberi lélek mélyén rejlő „démoni” erők, barbárság térbeli leképezését emeli ki Móricz síkságábrázolásai kapcsán (Eisemann 1993, 89). Az *Úri muri* jelképes megfogalmazásában: „Mert a nagy alföldi város, a maga mogorván primitív képével egy gazdag és csodálatos lápvilágot takar. Annyi élet fojtódik itt el s lesz kívülről egyszínűvé...” (Móricz 141). A táj és lélek közti összefüggés azonban az ellenkező irányba is hat: a puszta és a lápvilág ábrázolása is a benne lakó ember jellemzésévé válik. Ennek folyománya a mű konfliktusrendszerének a térben való leképeződése, amiről már volt szó. Ehhez csak annyit érdemes hozzátenni, hogy itt a puszta és a tanya kapcsolata úgy értelmeződik, mint a lélek ösztönös mélyében (a puszta) a világ elől elrejtett vágyak, álmok számára fenntartott tér (tanya).

Ez az összefüggés az egyik motorja a regény motivikájának: a puszta, a láp részleteiben is, az ott történő eseményekben is az emberi lélek archaikus, kultúra előtti, „ősi”, „vad” rétegét tükrözi (szemben a társadalmi elvárások, kötöttségek világaként megjelenített várossal). Ez érzékelhető a regény alábbi megfogalmazásaiban: „az a *vad* s kerek egész Alföld” (Móricz 138), „viharzó *vad telű* Alföld” (Móricz 154), „A pusztán a legnagyobb újság, ha kocsí érkezik [...]. Itt mindig az *ősi nyugalomba* puhul bele az ember, abba a roppant csöndbe, amelyet egy kutyaugatás már felver” (Móricz 42), „különös nép, *ősi faj*, mint ha a keleti puszták születtek volna újra” (Móricz 45; kiemelések tőlem – P. Á. K.). Ezt Móricz nemcsak szimbolikus képzettársításként használja fel, hanem arra is kísérletet tesz, hogy történetileg is megalapozza ezt a puszta és ember közt mutatkozó összefüggést: „legnagyobb részük városba fulladt kishivatalnok-ember, akik most legelni tudnának a gyönyörű tavaszi pusztán. Meg vannak szédülve, s csak néznek s tátongnak a roppant ég alatt, a riadó nagy szabadban. Mind az apja, az ősapja emlékeivel néz [...], aki még valahonnan innen jött, mindnek falusi volt apja vagy nagyapja vagy ősapja” (Móricz 164), vagy Zoltán okfejtésében:

most én a magam módja szerint értettem meg vele a históriát. Az emberiség fejlődését. Az asszíroktól, az egyiptomiaktól fel a görög s a római kultúrán keresztül. S eljutottam a magyar Alföldre Trajanus korában. S itt találtam a magyar ősuraknak a világát... Barátom, mondok valamit. Én nem hiszem, hogy a magyarok a Vereckei-szoroson keresztül jöttek be, mert én megéreztem az ereimben, hogy itt csörgött a vérem már az ősidőkben. Én tudom, hogy itt voltak lovasok, urak, királyok az őseim abban a világban, mikor még nem volt korona a király fején (Móricz 137).

Ez a táj és lélek közt megmutatkozó, a természetben élő ősökkel megalapozott atavisztikus összefüggés áthatja a regény szövegét egész a hasonlatok szintjéig. Visszatérő a szereplőknek az alföldön élő állatokhoz való hasonlítása. (Az ember-állat kapcsolat más okból is indokolt a mű bonyolult jelképrendszerében, itt most az emberi lélek mélyén rejlő alaptermészetnek a pusztához mint archaikus térformához való kapcsolása az érdekes.) Az ezredesről: „kemény barna szemei ugyanolyan nyugodtan s különös *alföldi* higgadtsággal néztek, mint azoknak a *pusztai nyugodt vadaknak* a szemei” (Móricz 42), Zoltán önmagáról: „Ahogy körülnézett az arcokon, a bortól, vidámságtól kiderült férfiarcokon, a dalos szájakon s a dobogó öklökön, hirtelen úgy érezte magát, mint a viruló *lápon a vadmadár*, amely már tudja, hogy le fogják csapolni a *mocsarat*” (Móricz 152); és a vele mulató urakról: „Bikák ezek és bölények [...] ezek ennek a *perzselő nyarú s viharzó vad telű Alföldnek a bennszülött vadjai*” (Móricz 154; kiemelések tőlem – P. Á. K.). Egészen az utolsó fejezet sokat idézett jelenetéig, amikor Vasgyúró (akit a narrátor a leírás folytatásában „vadembernek” nevez) beleharap a kutyába: „Rövid volt a tusa, de a két állat, a kutya és az ember olyan ordítást vittek végbe, hogy rögtön tömeg gyűlt oda, s látták, ahogy a vén komondor gyáván és nyomorult kakasként futott el a kazlak alá. Ott leült és szűkülve, nyíva kezdte nyalogatni a sebé” (Móricz 184).

De érdemes megfigyelni a pusztához kapcsolódó motívumokat, a tájleírás jelképekké váló elemeit is, mivel a fenti összefüggés következtében a táj egyes jellemzői az ott élő ember alaptermészetének meghatározói lesznek. Ilyen szimbolikus vonás a puszta – tenger visszatérő megfeleltetés. Ez hol a puszta ősi, archaikus voltához kapcsolódik (például: „Lassan egészen sötét lett. Az a különös pusztai sötétség, amelynek se csillaga, se holdja, fekete ködfelhők boronganak a puszta felett, mintha a tengert álmodná vissza a föld, s a mozgó lény a tenger fenekén lézengene, mint a nagy óceánok titkos állatai” – Móricz 41); hol pedig a végtelenség, a határtalanság és az ebből eredő magány képzetéhez, az ember és természet összemérhetetlenségéhez („az alföldi éjszaka tengerpusztaságában” – Móricz 47, „a pusztai szél zúgása még a tenger moraját is emlékébe idézte” – Móricz 122, „kiértek a roppant zöld tengerre” – Móricz 163). De természetesen nemcsak a tenger képéhez kapcsolódva jelennek meg a puszta fenséges végtelenségének, elhagyatottságának, ősi változatlanságának képei, hanem az ég határtalanságához (például: „az ég nagyszerű sátora lengett felettük” – Móricz 43, „most legelni tudnának a gyönyörű tavaszi pusztán. Meg vannak szédülve, s csak néznek s tátognak a roppant ég alatt, a riadó nagy szabadban” – Móricz 164), vagy az éjszaka, a sötétség áthatolhatatlanságához is („csakugyan ebben a feneketlen sötétségben ember legyen, aki hazatalál ebben

a feneketlen pusztaságban, ahol koboldok és manók járják a táncukat” – Móricz 47).¹⁴ Ezeknek az alföldhöz kapcsolódó képzettársításoknak az ott élő, illetve a pusztai ősektől származó ember lelkivilágára gyakorolt hatása érvényesül a szereplők leírásában, gondolataiban, cselekedeteiben. Eisemann György is erre mutat rá, amikor a síkság móriczi ábrázolása kapcsán a végtelenség, határtalanság és az ember középpontba kerülése közti összefüggést kollektív lélektani, illetve antropológiai okokra vezeti vissza: „A két dolog feltételezi egymást: a róna végtelensége és a teret kizárólag önmagából meghatározó nézőpont szubjektivitása [...] a szereplő saját lényé felől töltheti ki világa egészét” (Eisemann 1993, 90). Ugyanakkor Eisemann, talán mert nem egy konkrét mű elemzését végzi el, nem foglalkozik azokkal az összefüggésekkel, amelyekkel a művek maguk motiválják ezeket a kapcsolatokat: amelyek Móricznak azon igyekezetére mutatnak, hogy a motivikus megfelelések mögött rejlő kapcsolatokat feltárja. Az *Úri muri* szereplőiben többször is megfogalmazódik az az elképzelés, hogy történelmi oldalról a puszta ősi mivoltából, antropológiai szempontból pedig a végtelenségéből, tagolatlanságából következik az ott élő ember korlátokat nem ismerő eredendő szabadságvágya, ami a saját sorsát alakító, a természetben élő vagy épp a természetet leigázó, szabad ember képében testesül meg: „ez a mi kulturátlan fajtánk emlékszik még mindig az ősi érzésekre, hogy a föld közös” (Móricz 39), „Ezeresztendős élet folytatódik bennünk. Minden ősrünk ezt csinálta. Harc volt ez a természettel. Milyen kicsi pontok vagyunk, s mégis mink maradtunk felül” (Móricz 137), „De az istenit, a pusztai gulyás éppen olyan úr, mint a törzsfőnök vót ezelőtt egyezer esztendőekkel, amék a fejedelmek alatt itt tanyázott” (Móricz 158).¹⁵ Ez az alapvetően történelmi

¹⁴ Ezek a tájélemek és képzettársítások (a végtelenség, a tenger képe, a szabadság képze) a romantikus alföld-kép visszatérő elemei, ahogy ezt Albert Réka Gaál Gábor és Eötvös József szövegein demonstrálja, egyben azt is kimutatva, milyen előzményei vannak Petőfi pusztáábrázolásának (Albert 2004, 85–90).

¹⁵ Nagyon érdekes, akár a fenti gondolatmenet folytatásának, az összefüggések elfogultságoktól mentes átgondolására való igyekezetnek is tekinthetjük Illyés gondolatmenetét a *Puszták népében*, ahol a pusztai ember magántulajdon iránti érzéketlenségét magából a táj jellegéből, illetve az ott élő emberek életmódjából vezeti le, minden idealizálástól mentesen:

A magántulajdonról például, hogy a legkínálkozóbb fonalnál kezdjem, a puszta egészen más véleményt formál, ha vallani nem vall is, mint aminőt a ma fennálló törvény követel. Nem tartom magam illetékesnek a döntésre, hogy a két különböző felfogás közül melyik a jogosabb, emberibb; a pusztáé mindenesetre az eredendőbb, a konzervatívabb, az ősi: az őrsi a hagyományát valamilyen hajdani közösségnek, amelyben az enyém-tied fogalmát sem a földben, sem a szerelemben nem határolták oly mély árkok, mint manapság. A puszta, a pár ezer, nemegyszer pár tízezerholdas birodalom nem oszlik apró parcellákra. A közösen művelt hatalmas búza- és rozstáblák látványa, a láthatárba vesző óriási zöld és sárga mezők hullámzó ▶

indíttatású gondolatmenet ugyanakkor, mint a példákából is látható, kimondottan a magyar nép alaptulajdonságaként fogalmazza meg a fenti vonásokat. A móríci gondolatmenet azért is érdekes, mert jellemző példája a romantikus, a pusztát a szabadság tereként értelmező, és egyben a magyarságkép meghatározó komponenseként felmutató elképzelést történeti érvekkel alátámasztani igyekvő gondolatmenetnek (Albert 2004). Ebből a szempontból elgondolkodtató, hogy az idézett részletek mind egy-egy szereplő szájából hangzanak el: mint őket – és vele együtt a magyar birtokosokat – jellemző gondolatok, ennek következtében úgy is értelmezhetők, mint ennek a magyarságképnek a kritikus-ironikus beállításai. Ugyanakkor bizonytalanságban hagy bennünket a mű afelől, hogy mennyire olvashatjuk ironikusan a fenti magyarázatokot, hiszen a második Szachmáry Zoltánnak a regény ideológiai középpontjában álló okfejtésében hangzik el.¹⁶ Ez az eldöntetlenség – mint erre még vissza fogunk térni – a regény egészén végigvonul. Ennek a részben társadalmi-történeti indíttatású, részben a végtelen pusztában magára maradó ember képén alapuló gondolatmenetnek a konklúziójaként jutunk az ember (sőt sokszor kimondottan a magyar ember!) istenülésének képéhez (Eisemann 1993, 90), nemcsak hasonlatként („Most olyan igazi alföldi hangulat volt. Az égen, a pusztá nagy-szerű egén csudálatos vörös, színes fényjátékok voltak, amit semmiféle festő nem merne megfesteni, mert a valószínűtlenség vádjába keverednék, egy kis szél is jött északról, s az urak nekigombolózva úgy ültek s ittak, mint a mulató istenek” – Móríc 68), hanem nemzetkarakterológiai eszme-futtatás részeként is: „úri önérzet, amit csak a magyar puszták fejlesztenek ki, mintha itt csak az úristennel volna számadása az embernek” (Móríc 60).

- ▶ végtelensége annyira rokona a közös mennyboltnak és tengernek, hogy előttük az egyszerű lélek valóban csak a föld erejét, áldását vagy makrancosságát érzi, és kellő és gyakori figyelmeztetések híján hajlamos feledni, hogy a közös mívelés parancsszóra, a termés pedig egy ember hasznára folyik.

[...] Hogy a földről a jég, a tatár, a gróf vagy a gróf Schlésingere viszi-e el azt a több búzát, amelyből több kenyér s tán kalács is kerülne, ez csak részlete a kérdésnek. Egyszóval dolgoznak, mívelik a földet, s ha a koplalástól nem fordulnak fel, nemigen kérdezik, miért csak annyi jut nekik, amennyi fölháborító kevés jut. Viszont azt sem lehet könnyen kiverni fejükből, hogy a földhöz, amellyel birkóznak, elsősorban nekik van közük, hogy a természet az – természet, vagyis mindenkié. [...] Így dolgoznak, s közben ahol tehetik, magyarán szólva lopnak, mint a pinty. Társadalomtudományosan szólva, még valami atavisztikus klanszellem vezérli őket, ahogy mondtam, a közös szervezésből közös elosztást sugalló szellem; ez azonban napról napra gyöngül (Illyés 2003, 31–32).

A két szöveget egymás mellé téve érzékelhetjük, hogy mennyire idealizáló a Móríc-szereplők, elsősorban a Zoltán által megrajzolt összefüggés.

¹⁶ A 24. fejezetben, Szachmáry Zoltán és a tanár közti beszélgetésben.

A pusztai ember istenülése szorosan összefügg a regényben alapvető jelentőségű pogányság kérdésével: a természetben magára maradó, urat maga fölött nem ismerő ember eredendően pogányként jelenik meg, és megalapozza a mű egész motivikáját, mindenekelőtt az ősi, a pogány magyarság rajzát, és az ezt a hagyományt megtestesítő szereplők (elsősorban Zoltán) alakját. Itt kapcsolódik össze a szereplők lélekábrázolása a történelmi eszmefuttatással. Az egyes szereplők alakja egyben illusztrációja annak a történeti alapozású nemzetkarakterológiának, ami Szakhmáry Zoltán önértelmezésében kristályosodik ki:

– ...Honnan volna benned az a vad s kerek egész Alföld... Az istenit ennek a földnek! a pogány istenit!... Nem a keresztény istenit!... Én nem érzem azt a keresztény istent, akít a papok hit nélkül prédikálnak, a jóság, alázatosság, a koldusok istenét: az én istenem a Taksony fejedelemistene, aki úr, s aki lovon jár, s aki a napsugár és a vihar és a csillagok istene. Az én isten-asszonyom a boldogasszony, aki keményen font hajjal lovagol az ura mellett, a felhőkön. Nagyon szeretem a pusztai eget, az örök eget. Én nem akarok keresztre feszítettet a szegények és a haláltól rettegők kedvéért, engem soha nem lelkesített ez az isten (Móricz 138).

A pogányság motívuma – aminek egyik fő forrása a Móriczra jelentékeny hatást gyakoroló Nietzsche, mint ez a kereszténységgel, mint „a szegények és a haláltól rettegők” vallásával való szembeállításból is kitűnik (Papp 2017, 218) – azért is fontos, mert ez alapozza meg a regény ismétlődő dorbézoló jeleneteit: „S megkezdődött egy olyan vad mulatás, amelyet a rómaiak sose ismertek, se görögök, mert ehhez pogány, vad, barbár vér kell. Magyar vér és magyar, háromszáz esztendőös nemzeti bánat” (Móricz 86). Ezek a jelenetek a mulatásnak pontosan a pogány rítusjellegét példázzák. Ebben a rítusban egyesül mindaz, ami a regény során kimondottan vagy kimondatlanul, csak a metaforák szintjén, az ösztönöset képviseli: a mámoros állapot, amiben összevegyül a korlátozatlan vad szexualitás és a részegség az irracionális önkifejezés eszközeivel: a tánccal, a zenével, az énekléssel. Ezekhez kapcsolódik a kimondottan a pusztához kapcsolódó tűz motívuma, ami először csak az éjszakai mulatózások leírásának természetes elemeként jelenik meg. Ez alapján válik – mint magától adódó képzettársítás – a mulatás és kellékei, a tánc, az ének, illetve a szerelem metaforikus jelölőjévé, mint a következő példában, ahol az éneklés természetes módon asszociálja a pusztai tűz képét, noha itt ezt közvetlenül nem igazolja vissza a tűz (legyen az tábortűz vagy tűzvész) leírása: „Inkább csak pengette, zengette a hangokat, kísérgette a saját édes barna tüzes meleg

baritonját, szikrák villogtak benne, mint a megpiszkált pászortűzben, s úgy lobogott ki benne az érzés, ahogy a tűz magasra csavarodó füstjétől a pusztai sellők repültek fel” (Móricz 46). Ez az előbb csak a leírás elemeként felmerülő képzetársítás fokozatosan a szereplőkben megfogalmazódó, illetve általuk kimondott asszociációként¹⁷ cselekményteremtő összefüggéssé válik: Zoltán végső tettének motivációjává az utolsó fejezetben. Itt teljeseedik ki a tűz archaikus, pogány rituális szerepe:

egy örült sikoltás tört ki az asszonyokból, a tűz iszonyattal teljes imádata, rettegő félelemmel való tisztelete... [...] Fantasztikus volt a hajnalodó fekete ég alatt. Az eget is egyre hosszabb lángnyelvek csóvázták, s a pajta tetejéről magasra vitte a szikrázó füst- és lángkoronát a szél. A nép dalolt, tele tüdővel.

– Táncoljatok! – kiáltotta Zoltán:

Ég a kunyhó, ropog a nád...

A részekek bögték a részeg tréfába, s egymást túlvivőltve fújták a nótát...

De Zoltán az égre nézett, s furcsa, kitárt karokkal, mint a beteg daru, szédelegve táncolt a ház felé (Móricz 187).

Így válik fokozatosan a pusztító, ugyanakkor megtisztító őserőként értelmezett tűz az ösztönerők jelképévé. Ezeket a motívumokat civilizációelőttiségük, archaikusságuk, „pogányságuk” kapcsolja össze. Ez alapján a regény jelképes topográfiájában nagyon jól kijelölhető a motívum helye: a pusztá világának, mint az emberi lélek mélyén rejlő ösztönvilágot leképező helyszínnek meghatározó eleme, egyben az ösztön éltető-pusztító erejének képe a tűz.

A regénynek a pusztá terével összekapcsolódó nemzetkaraktológiai gondolatmenete szempontjából fontos még a cigányság képe, mivel ez utóbbi a magyarsághoz hasonlóan szintén keleti, pogány és pusztai népként határozódik meg a műben: „fel is krúgatott egy síró, zötyögő cigánydal, s furcsa volt az asszony-

¹⁷ Ez az átfordulás a narrátor asszociációjából a szereplő asszociációjába Rozikának Zoltánhoz írott levelében történik meg egyértelműen: „Az egész testem tűzben ég, ha magára gondolok, de sohase szabad többet találkozni az életben. [...] Isten áldja drága egyetlen Zoltán bácsi, a testem tűz, éljen boldogul és szeresse gondolatban a maga kis rozikáját” – írja a lány. Majd a Szakhmáryra gyakorolt hatás leírásában már egyrészt a lány képzetársítására való reakcióként, másrészt e reakciót leíró képként szerepel: „Zoltán halásápadt lett, az egészéből csak két szót értett, az egyik, hogy »tűz«... mert ettől kigyúlt, felgyúlt a vére, s égni kezdett, mint egy máglya, a másik az, hogy a lány elment, sose látja többet” (Móricz 132). Ahogy a levelet elolvasó feleség szintén ezt veszi át (mintha olvasna férje gondolataiban): „Kellene a levél? Igen?... Mért? nyomorult, hogy kéjelegess? Akarod olvasni a szavakat, hogy a teste tűzben van, hogy tűz kell neked? Tűz?... Ocsmány. Mi neked ez a tüzes kis ringyó? Kid neked ez? Te aljas! te, leköplek!” (Móricz 132).

raj, ahogy ott guggoltak a tűz körül, s nyúzzák a messze keletről hozott éneket. S remek volt a kép, ahogy a vigyorgó füstös arcok csivogtak, csárogtak, még meg is szépültek az éjszaka villámló fényében. Vigyorgó, vijjogó különös nép, ősi faj, mintha a keleti puszták születtek volna újra” (Móricz 45). (Jellemző módon a „murik” leírásának lesznek fontos szereplői a cigányok.) Azért érdekes ez a kép, mert ezzel összevetve tűnik ki a regény magyarságrajzának az a vonása, ami minden bizonnyal Ignotus Kelet népe-koncepciója, illetve Ady magyarságfelfogása hatásának tekinthető a műben¹⁸, és végső soron a magyarságnak – mint a pusztai, keleti őserő és a nyugati módon kultúrateremtő potenciál egyesítésének lehetőségét magába foglaló – közvetítő szerepét alapozza meg. E szerep kihasználásának esélye áll a mű társadalmi kérdésfeltevésének középpontjában.

*Táj és lélek viszonya:
kultúrkritika és társadalomkritika ellentmondásai*

A cigányság ábrázolása azért is érdekes a regény egészének kérdésfeltevésében, mert rámutat a mű értelemszerkezetének jellemző ellentmondására: arra, hogy a mindenekelőtt a puszta képével reprezentált „vad” természet és ennek emberi-társadalmi értelmezése: az emberi lélek mélyén rejlő ösztönvilág hol erőforrásként, hol visszahúzó erőként jelenik meg. És ezzel összhangban: a társadalom hol a kultúra és civilizáció letéteményeseként értelmeződik, következésképp a társadalmi viszonyok elmaradottsága, a magyar társadalom kulturálatlansága lesz a kritika tárgya, hol pedig épp ellenkezőleg: maga a társadalom, a kultúra válik a bírálat célpontjává, és ennek következtében a természet (és a természet rendjébe beleilleszkedő ember, illetve az ember természeti adottságai) értékelődnek fel. Ez az ellentmondás az oka annak is, hogy egyes esetekben nem lehet eldönteni, hogy ironikus-kritikus vagy idealizáló megvilágításba kerülnek-e a szereplők egyes megjegyzései, mint az előbb idézett részletek esetében, a magyarság eredendő pusztai szabadságáról, úri mivoltáról.

Ennek a rejtett ellentmondásnak jó példája az, hogy az archaikus pusztai lét a magyarság ábrázolásában a korlátokat nem ismerő „úri önértzet” (Móricz 60) alapjává formálódik, míg a cigányság jellemzésében a kulturált világba való beilleszkedés képtelenségét reprezentálja:

¹⁸ Bori a *Sárvány* nemzetkoncepcióját vizsgálja hatástörténeti szempontból, de pont azokat a vonásokat emeli ki (a magyar nép „keleti lelkisége”, archaikussága, pogánysága) és minősíti a Kelet népe-értelmezés egy változataként, amelyek az *Úri muriban* is megjelennek (Bori 1982, 19–20).

A cigányasszonyok összehajoltak, mint a nád, és susogtak a maguk csudálatos idegen, károgó s vijjogó nyelvén. Ezer év óta élnek itt, egy idegen faj között, s ezer év alatt nem felejtették el a maguk nyelvét, és nem tanulták meg jól egy szavát annak a nyelvnek, amelyből voltaképpen megéltek. Oly távol voltak egymástól, mintha külön földgömbön élnének, ahogy a vizek a kövek nyelvét meg nem értik, s ahogy a kövek csak elfeketednek a tenger árjában az évezredek mosás, mosogatás közt, úgy barnultak itt ezek a világosabb s más anyagú magyarok közt (Móricz 42).

Az ellentmondásosság a regény többirányú ideológiai kötődéseinek köszönhető. Egyrészt, mint ahogy futólag már utaltam rá, nagyon jól kimutatható a nietzschei kultúrkritika hatása¹⁹ a mű egészében, mindenekelőtt az emberkép terén, mint az alábbi, Zoltán és a tanár vitájából származó részletben:

– Mondd csak, nem érzed néha legalább, hogy mennyivel magasabb rendű a szellemi repülés? Nem a ló hátán, hanem a gondolatok nyergében. [...]
– Nem vagyok olyan barbár, amilyennek látszom... Megérezem én ezt, valóban megérezem olykor... De mondd, mire jó?... Ha én felülök a lóra, s érzem a térdemben egy másik állat bordáinak a lüktetését, érzem a ló szagát, s az egész testemben érzem a valóságot: több ez minden elmélkedésnél... Barátom, csak az a boldog, aki le tud szállani az állati igazságok közé... [...] Mondom neked, hogy sokkal többet adnak nekem ezek a testiségi érzések minden szellemi tornánál... (Móricz 137).

Az itt megfogalmazott emberkép: a testiség, az ösztönök elsőbbsége a kultúrlény szellemiségével szemben következetesen jelenik meg Szakhmáry alakjának megformálásában is, akinek újító, teremtő képessége összefügg fizikai adottságaival, vitalitásával, vágyainak erejével.²⁰ Ebben a szembeállításban a kultúra húzza a rövidebbet: a természet és az ember természeti lény mivolta felértékelődik, a vitalitás forrásává válik, szemben az ezt korlátozó társadalommal. Ebből a Nietzsche-hatásból fakad a regény számos motívuma: az ösztönösségnek a hol állati, hol pedig isteni motívumokhoz kapcsolása, il-

¹⁹ A Nietzsche-hatás konstatálása visszatérő megállapítása a Móricz-recepciónak (Margócsy 1993, 17–25; Szirák 2001, 233; Balassa 2003, 1142; Balassa 2007, 168; Olasz 2006, 95). A kérdésről részletesen lásd Papp 2017, 210–220).

²⁰ E tekintetben reprezentatívan a *Sárarany*ban vagy a *Kerek Ferkó*ban megteremtett hőstípus megtestesítőjének tekinthető ő is. Ahogy Margócsy István a *Sárarany* kapcsán megállapítja: „Móricz e regényében nem a parasztot, hanem az Ibsen és Nietzsche nyomán nagybetűvel írott Embert óhajtotta megírni” (Margócsy 1993, 19).

letve a túlradó életerőnek a mámor állapotában való kitörése.²¹ Ez a kultúr-kritikai beállítódás összekapcsolódik a korabeli magyar gondolkodásban hangsúlyosan jelen lévő turanizmus ideológiájával.²² A magyarság turáni eredete, ennek egyrésztől hangsúlyozottan a pusztai nomád képével való összekapcsolása, másrésztől a nemesi, úri nemzeteszménnyel társítása a turanizmus által megalkotott magyarságképet idézi²³ (Farkas 1993, 862; Ablonczy 2016, 145–146).

Ugyanakkor az ösztönös és a civilizált oppozíciója összekapcsolódik a természet és a társadalom romantikus szembeállításával Zoltán gondolatmenetében, ahol a puszta, mint a háborítatlan, romlatlan természet megtestesítője jelenik meg az ember világgal szembeállítva:

²¹ Eisemann ezeket a motívumokat: az emberi-állati felcserélhetőségét (a pusztai mulatásokban) a regény karneváli jellegével magyarázza (Eisemann 1993, 97), Margócsy Móricz látásmódjának mitikusságára vezeti vissza (Margócsy 2001, 28), noha nagyon pontosan kijelölhetők Nietzsche-nél (elsősorban a *Zarathustrában*) az előzménynek tekinthető gondolatok, illetve motívumok (Papp 2017, 214–216).

²² Ezt a gondolatot Móricz legkarakteresebben *A magyar költő* című, Zempléni Árpád halálára írt nekrológban foglalja össze (Móricz 1919). A *Nyugat*-ban megjelent cikk és a regény több részletben is hasonló motívumokat említ, mint a keleti származás, az idegenség, a közvetítő szerep. Ugyanakkor az itt megfogalmazódó nézetrendszer és az *Úri muri*-ban Szakhmáry Zoltán által kifejtett gondolatok közt egy ponton határozott hangsúlyeltolódás figyelhető meg: a regényben a turanizmus hagyományos, historizáló, nemesi szemlélete fogalmazódik meg a főhős monológiájában („Én tudom, hogy itt voltak lovasok, urak, királyok az őseim abban a világban, mikor még nem volt korona a király fején...” – Móricz 138); a publicisztikában Móricz ezzel szemben a turanizmus népi változatát fejti ki, ahol a turáni eredetet a népi kultúra képviseli: „A mélykultúra, tehát az a kultúra, amely a földműves magyarságnál van, mint egy nagy gyűjtőmedencében, álló és tószzerű állapotban: alapjában ázsiai nomád kultúra” (Móricz 1919).

²³ Ablonczy Balázs ezen belül is kiemeli a Móricz által személyesen is ismert Marjalaki Kiss Lajos régész és helytörténész teóriájának hatását (Ablonczy 2016, 145–146), amelyet legelőször az *Úri muri* megjelenése előtti évben, 1929-ben megjelent *Anonymus és a magyarság* című tanulmányában fejtett ki (az írás összefoglalása a Babits mellett Móricz által szerkesztett *Nyugat* 1930/12-es számában is megjelent *Új úton a magyar őshaza felé* címen). Marjalaki Kiss (a későbbiekben elsősorban a népi írókban nagy visszhangot keltő) elképzelése szerint „[a]z új úton látott kép azt mutatja, hogy a magyarság legfőbb eleme, az ugor-alap, Árpád előtt is itt élt e földön, több mint kétezer esztendő óta. S a másik elem, mely Árpád hódító hadával jött be, nem jött hiába, mert Kelet éltető lelkét hozta magával” (Marjalaki Kiss 1930). Ez az elgondolás – talán a történész egy korábbi írása, vagy személyes beszélgetés, levélkapcsolat alapján – valóban visszhangozni látszik itt-ott Szakhmáry Zoltán szavaiban. Például: „S eljutottam a magyar Alföldre Trajanus korában. S itt találtam a magyar ősuraknak a világát... Barátom, mondok valamit. Én nem hiszem, hogy a magyarok a Vereckei-szoroson keresztül jöttek be, mert én megéreztem az ereimben, hogy itt csörgött a vérem már az ősidőkben” (Móricz 137–138).

Zoltán nézte őket az ablakból. Utálta az embert. Most utálta a munkát. Ezekért dolgozni? Ezekért dolgozni? Látta a nagy pusztát maga előtt. [...] minden mezei tócsa, minden virágos folt egy-egy ékszer a természet keblén, diadém, gyöngysor: óh, szép a természet... Azért ha lehetne, szép volna... De az ember... Ezek közt? harcolni, vergődni, e kis falánk húsdarab... Sötét barázdák a gyönyörű paláston, a kukorica sok lombos, csóvás ígérete, ékes foltok az isten szultáni palástján: mért oly szép a világ? hogy elborítsa az ember csúnyaságát? (Móricz 115).

Fütyülök én erre az egész kultúrára, ha én a pusztai emberekkel, egy-egy gulyással összeülhetek, s megérezhetem azt a tiszta harmonikus lelket, aki bennük lakik, akkor mindig úgy érzem, mintha a pusztai szél kifújná belőlem a rosszaságot (Móricz 156).

Ez az ellentét már – noha a természet(es) felértékelésében a Nietzsche-féle kultúrkritikára emlékeztet – alapvetően a romantika rousseau-i forrásra visszavezethető természetfelfogásának hatását mutatja, amennyiben a pusztának ezek a képei a természetes állapotot mint morálisan romlatlan, tiszta eredetet mutatják fel (szemben a Nietzsche-koncepció morálkritikai irányultságával). Nemcsak a főszereplő megfogalmazásában jelenik meg ez az ellentét, hanem a narrátor leírásában is szembekerül egymással az idealizált természet és az emberi tevékenység hatása („A távolban egybefoszlik az éggel az alkonyati párában. Harmóniában minden... A messzeségben már kékre borzong a puszta. Csak ahol az ember beleszól, az emberi kéz, az emberi akarat: rögtön zavar, nyugtalanság. A tanya ridegen s kopáran” – Móricz 31), ami arra enged következtetni, hogy a fenti ellentét nemcsak a főszereplő gondolatvilágában van jelen, mint tetteit motiváló kettősség, vagy benne megfogalmazódó kritika, hanem a mű egészének értékstruktúráját alakító tényező. Ugyanakkor ez a romantikus természetkép a Nietzsche-hatásból eredő, de a magyarság keleti lovas-nomád eredetét állító turanizmussal összhangban lévő pogányságmotívummal (és a rejtett kereszténységkritikával) kapcsolódik össze²⁴, ami a barbár rituális mulatozás jeleneteiben játszik meghatározó szerepet.

Ez a romantikus és nietzschei hatásokat a magyarság eredetére vonatkozó elképzelésekkel kompiláló gondolatmenet tökéletesen ellentétes a regény társadalomkritikai vonulatában megfogalmazódó értékrenddel. Ez mindenekelőtt az

²⁴ Mint korábban idéztük: „a pogány istenit!... Nem a keresztény istenit!... [...] Én nem akarok keresztre feszítettetni a szegények és a haláltól rettegők kedvéért, engem soha nem lelkesített ez az isten” (Móricz 138).

alföldi birtokosok képében testesül meg: „Bikák ezek és bölények, akik sohase fognak átalakulni szelíd s elmélkedő állatokká, ezek ennek a perzselő nyarú s viharzó vad telű Alföldnek a bennszülött vadjai, akik inkább ki fognak pusztulni, mint hogy a kultúra háziállataivá szelídüljenek” (Móricz 152). Az idézet azért is figyelemre méltó, mert Móricz ugyanazokkal a motívumokkal él (a vad puszta, az állati lét), amelyek ellenkező előjellel egy kultúrkritikai koncepció motívumaiként jelentek meg, csak hogy itt nem az ösztönös vitalitás, hanem a maradiság, a civilizálatlanság bírálatának részeként szerepelnek. De az Alföld más részletekben is a társadalombírálat jelképes célpontjaként jelenik meg:

Ezek a tanárok, akik az ország legtávolabbi részeiből vetődtek ide, ismeretlenül, hivatali kinevezés útján, ezek az intellektuelek, akik az egyetemeken a kultúrélet ábrándjaival nőttek fel, s egy új Magyarországot hordanak a szívükben, ahogy lekerülnek az Alföld porába, a fátlan és porban fürdő városba, összetört ambícióval, magukra maradvá, a családi élet kis kalitkájába zárva, fokról fokra törnek le, mint ahogy a madárnak a fogságban elhullanak a tollai, s elgyengülnek a szárnyizmai... Ezek az emberek valahogy mindannyian tragédiáknak a vértanúi (Móricz 141).

Tulajdonképpen ez az a gondolatmenet, amely az Ignotus- és Ady-féle kritikai vonal meghosszabbításának tekinthető (Bori 1982, 19–20).

Az ember állatiasságának a mű egészén végigvonuló (és mindkét idézetben szereplő) motívumában jól kimutatható a fenti kettősség. Hol pozitív, hol negatív konnotációja lesz ezeknek a képeknek. Egyik véglet lehet a Szakhmáry Zoltántól az előbbieken idézett, nietzschei ihletésű részlet az „állati igazságok közé” (Móricz 137) leszálló ember boldogságáról, a másik a regény utolsó nagy dorbézoló jelenetében az elállatiasult emberek rajza: a kutyába beleharapó Vasgyúró vagy a kosokként fejjel egymásnak rontó verekedők leírása.²⁵ Nem következetesen ugyan, de egy bizonyos mértékig megfigyelhető a vadállat és a háziállat közti értékorientált megkülönböztetés a regényben. A vadállathoz értelemszerűen a puszta és az ehhez kapcsolódó romantikus sztereotípiának megfelelően a szabadság kötődik, ennek köszönhetően a vadállatok általában a természetes, romlatlan állapotot asszociálják, és hasonlatként is pozitív értelemben szerepelnek. Szemben a háziállat-hasonlatokkal, amelyek ennek a képzettársításnak a hiányában vagy az ember elállatiasulására utalnak, vagy a tunyaság és folyományaképp a tetterő hiányának képeként szerepelnek:

²⁵ Eisemann György ezt a jelentsréteget mint az „öntudatvesztés, a kultúrából kivetkőzés, az elállatiasodás” motívumait hangsúlyozza a regény állatmotivikája kapcsán (Eisemann 1993, 97).

S csak nézte, csak nézte a társaságot, s valami belső undor erősödött meg benne. Ezek is oka, ezek mind okai annak, ami történik. Azzal, hogy oly békén s tunyán tudják az életet enni s inni s élni, ezzel az asszony pártján vannak. Egyben sincs valami koncepció, egyben sincs egy kis felvillanás... Esznek, isznak s szántanak, vetnek... Híznak, s valami elviselhetetlen lomhaságban élik le ezt a kis életet. Nehéz testük úgy párázik, mint az ökröké s bikáké; húzzák a rájuk akasztott jármot, s soha meg nem nézik, ki akasztotta nyakukba, s nem lehetne-e valamiképpen könnyíteni rajta. Soha, egyetlenegy sem gondol arra, hogy kezdjen valamit... (Móricz 139).²⁶

Hát szabad ezeket, szabad ezt a világot megváltoztatni?... Sarkaiból kifordítani?... Éljenek, kacagjanak, egyenek, igyanak s ölelgessék egymást és szaporodjanak... Hirtelen úgy tűnt fel neki, hogy valami magasabb fajtájú istálló az élet, ahol az a sors akarata, mint a jó kocsisé, hogy az állatai boldogan, kövéren s nyihogva üzekedjenek... (Móricz 167).

Kényelmes megoldás lenne azt állítani, hogy az ellentmondás a főszereplő lelki vívódását tükrözi: azt, hogy maga Szachmáry Zoltán is hol bízik saját tettejében és a társadalmi fejlődés lehetőségében, hol elveszíti a hitét, és ennek folytán a természet hol menedékként, hol leigázandóként jelenik meg, hol a puszta kultúrtájjá változtatása, hol pedig romlatlanságának megőrzése a cél. Ezt a leegyszerűsítő magyarázatot nyilvánvalóan cáfolja az a tény, hogy a fenti idézetek egy jelentékeny része a narrátor külső nézőpontból megfogalmazott szólamába illeszkedik, illetve, hogy a regény egészének motívumrendszerén is végigvonul ez a kettősség (mint ezt a szereplők leírásában megjelenő állatmotívumok kapcsán kimutattuk). Sokkal inkább – bár következetességről itt se beszélhetünk – az figyelhető meg, hogy az egész, az ösztönert, a vitalitást mint a tehetség megnyilvánulását képviselő nietzschei motivika Szachmáry Zoltán alakjához társul: részben az ő jellemzésében, tetteinek leírásában, részben az ő gondolataiban nyilvánul meg. A kisváros, az alföldi birtokosok világa addig hasonló megvilágításba kerül, amíg Zoltán természetes környezeteként jelenik meg, attól kezdve viszont, hogy tetteinek akadályaként tűnnek fel, rajzukban is a társadalomkritikai hang kerül túlsúlyba.

²⁶ Nota bene: a fenti idézetet ugyanazokról gondolja Szachmáry Zoltán, akikről az előbb idézett részben azt gondolja, hogy „inkább ki fognak pusztulni, mint hogy a kultúra háziállataivá szelídüljenek” (Móricz 152).

Irodalom

- Ablonczy Balázs. 2016. *Keletre magyar! : A magyar turanizmus története*. Debrecen: Jaffa.
- Ady Endre. 1910. Petőfi nem alkuszik. <https://www.arcanum.com/hu/online-k2iadvanyok/AdyProza-ady-prozaja-1/10-kotet-6E97/cikkek-tanulmanyok-1910-januar1912-december-6E98/34-petofi-nem-alkuszik-703D/> (2021. jún. 1.)
- Albert Réka. 1997. *Tájak és nemzetek: Kísérlet a „nemzeti táj” fogalmának antropológiai megközelítésére*. Budapest: MTA Politikai Tudományok Intézete Etnoregionális Kutatóközpont.
- Albert Réka. 2004. „Te a magyarnak képe vagy nagy rónaságunk”, avagy a nemzeti tér táji reprezentációja. In *Fehéren, feketén Varsányról*. Szerk. Borsos Balázs – Szarvas Zsuzsa – Vargyas Gábor. 81–95. Budapest: L’Harmattan.
- Balassa Péter. 2003. Leonóra papírjai. Lejegyezte Márton Andrea. *Jelenkor* (12): 1137–1149. <http://www.jelenkor.net/archivum/cikk/198/leonora-papirjai> (2021. jún. 1.)
- Balassa Péter. 2007. *Magatartások találkozója: Babits, Kosztolányi, Móricz*. Budapest: Balassi.
- Baranyai Norbert. 2010. „...valóságból táplálkozik s mégis költészet...”: Móricz Zsigmond prózájának újraolvasási lehetőségei. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó.
- Bednancs Gábor. 2013. Tér, idő, történelem: (Kon)figurációk a mórliczi regényben. In *Móricz a jelenben*. Szerk. Bengi László – Szilágyi Zsófia. 83–90. Budapest: Magyar Irodalomtörténeti Társaság.
- Bori Imre. 1982. Látszat, valóság, történelem. In Uő: *Móricz Zsigmond prózája*. 16–29. Újvidék: Forum.
- Eisemann György. 1993. „Barbárok” a Móricz-prózában. In *A magvető nyomában: Móricz Zsigmondról*. Szerk. Szabó B. István. 89–102. Budapest: Anonymus.
- Fábri Anna. 1991. *Jókai-Magyarország*. Budapest: Skiz.
- Fábri Anna. 1995. Város, vár, adoma. *Műhely* 18 (2–3): 107–112.
- Farkas Ildikó. 1993. A turanizmus. *Magyar Tudomány* (7): 860–868.
- Illyés Gyula. 2003. *Puszták népe*. Budapest: Osiris.
- Margócsy István. 1993. Sárarany. In *A magvető nyomában: Móricz Zsigmondról*. Szerk. Szabó B. István. 17–25. Budapest: Anonymus.
- Margócsy István. 2001. Kísérlet a regény megújítására. In *A kifosztott Móricz?* Szerk. Fenyő D. György. 22–31. Budapest: Krónika Nova.
- Marjalaki Kiss Lajos. 1930. Új úton a magyar őshaza felé. *Nyugat* (12): <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Nyugat-nyugat-1908-1941-FFFF0002/1930-42A394/1930-12-szam-65F694/marjalaki-kiss-lajos-uj-uton-a-magyar-oshaza-fele-6BF694/iii-napjaink-tudomanyos-allaspontja-12F894/> (2021. jún. 1.)

- Móricz Zsigmond. *Úri muri*. <https://mek.oszk.hu/01400/01431/01431.pdf> (2021. jún. 1.)
- Móricz Zsigmond. 1919. A magyar költő: Zempléni Árpád halálára. *Nyugat* (14–15): <https://epa.oszk.hu/00000/00022/00270/07994.htm> (2021. jún. 1.)
- Olasz Sándor. 2006. Pillanat és távlat: A móríci és a Németh László-i szövegalkotás interferenciái. In *Uő: Regénymúlt, regényjelen*. 91–104. Budapest: Széphalom.
- Papp Ágnes Klára. 2017. Magyar bűn magyar bűnhődés: Dosztojevszkij és Nietzsche „vitája” Móricz Sáraranyában. *Literatura* 43 (3): 195–220.
- Széchenyi István. 2002–2003. *Világ*. Jegyzetek és szöveggondozás Velkey Ferenc – Fülöp Tamás. Budapest: Neumann Kht.
- Szilágyi Zsófia. 2013. *Móricz Zsigmond*. Pozsony: Kalligram.
- Szirák Péter. 2001. Az ösztön „nyelve” és a nyelv cselekedtető ereje. In *A kifosztott Móricz?* Szerk. Fenyő D. György. 226–240. Budapest: Krónika Nova.

THE PUSZTA AS A TOPOS

The relationship between landscape, soul and culture in the novel Úri muri by Móricz

In addition to the complementary topoi of city – province or centre – periphery, also present in Western-European literature, the duality that contrasts the village or small town with the puszta or small farm has found its way into Hungarian literature at the beginning of the twentieth century. The space-representation above, has its stereotypes, but the thing that is most important is that it fits into a wider, psychological, anthropological, social and, ultimately, ideological context built consciously on the tradition of nineteenth century Hungarian prose and lyric poetry, which can be followed from Ady, Móricz and Dezső Szabó to Gyula Illyés and László Németh. The prose works by Zsigmond Móricz including his novels from *Sárarany* to *Árvácska*, and *Kerek Ferkó* to the world of his short stories have had a decisive role in creating the above discourse. The novel *Úri muri* excels among these, in which Móricz, on the one hand, uses an exceptionally wide variety of giving meaning to space: the place reflects the conflict system of the characters, depicts their inner minds, or places as a form which symbolizes Hungarian tradition and future potentials. Whereas, on the other, it offers various contradictory symbolic meanings to the topos, drawing deeply on its history of interpretations. Owing to this, the image of the puszta is in the focus of a remarkably layered and complicated system of correlations. At the same time one can feel that Móricz is striving to create a connection between these layers that are piling onto one another – even if not always explaining this, just simply implying it. The topic of the paper undertakes the task of separating the component parts, finding their roots, and analysing the relations that Móricz has created between them.

Keywords: space poetics, history of ideas, Turanism, Nietzsche, romanticism

PUSTARA KAO TOPOS

Povezanost predela, duše i kulture u romanu Úri muri (Gospodsko veselje) Žigmonda Morica

Pored suprotstavljenih toposa koji su bili prisutni i u književnosti Zapadne Evrope – kao što su velegrad-unutrašnjost, centar-periferija –, u mađarskoj književnosti s prve polovine dvadesetog veka javljaju se i toposi koji suprotstavljaju selo, ili varošicu sa pustarama, salašima. Ovi prostorni pojmovi imaju svoje stereotipe, ali je mnogo bitnije od toga da se uklapaju u širi psihološko-antropološki, društveni i, u krajnjoj liniji, ideološki kontekst, koji se – svesno se nadograđujući na mađarsku lirsku i pripovedačku tradiciju devetnaestog veka – može pronaći u delima pisaca od Endrea Adija i Žigmonda Morica, preko Dežea Saboa sve do Đule Ilješa i Lasla Nemeta. U stvaranju pomenutog diskursa ključnu ulogu imaju prozna dela Žigmonda Morica, među kojima se posebno ističe *Úri muri (Gospodsko veselje)*, u kojem autor sa jedne strane na veoma raznolike načine koristi ulogu prostora u semantizaciji: kroz motive koji oslikavaju strukturu konflikata među junacima, kroz lokalne motive koji karakterišu duševno stanje junaka ili pak kroz forme koje simbolizuju mađarsku tradiciju i njenu buduću perspektivu. Moric istovremeno nekim toposima pridaje suprotstavljena simbolička značenja, duboko zadirući u njihovu istorijsku interpretaciju. Stoga se u ovom romanu slika pustare nalazi u središtu veoma slojevite, kompleksne strukture međusobnih odnosa. Istovremeno je primetno i nastojanje pisca da uspostavi vezu među slojevima simbola koji se nadograđuju jedni na druge, čineći to često samo indirektno. Tema ovog rada predstavlja razlučivanje sastavnih elemenata ovog kompleksnog sistema značenja, otkrivanje porekla ovih ideoloških poimanja, i prikaz veza koje je Moric među njima uspostavio.

Ključne reči: poetika prostora, istorija, turanizam, Niče, romantika

RUDAŠ Jutka

Maribori Egyetem, Bölcsészettudományi Kar
Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék
Maribor, Szlovénia
jutka.rudas@um.si

A TÖRTÉNELEM TERHE A TÖBBKULTÚRÁJÚSÁGBAN

Dragan Velikić poétikájáról

The Burden of history in multiculturalism

On the poetry of Dragan Velikić

Teret istorije u multikulturalnosti

O poetici Dragana Velikića

Dragan Velikić a történelmi tapasztalatot és a lét kérdéseit egy nyitott, plurális gondolkodás horizontjába helyezi, s kifinomult érzékenységgel, mélyen és sokoldalúan fogalmazza meg a Pulából kiinduló, Belgrádon és Budapesten keresztül húzódó, Bécsig terjedő utazásnak a belső és külső szeletét. E térség történelmének demitologizált részét tárja elénk az egyén és a kollektív emlékezet révén, erős utalásrendszert kiépítve. A kultúra konnektív struktúrájának összefűző hatását Velikić a társadalmi síkon és az idődimenzióban fejt ki, ahol a cselekedetek láncolatai felismerhető mintákba rendeződnek, egy közös kultúra azonosítható mozzanataként. Mindez egy archivált emlék, ahol – Ricoeurrel élve – az emlék „mindenkori-nyémvalóságát” analogikus átvitel révén az emlék „mindenkori-miénkvalóságává” tágitja. Tanulmányomban azt fogom vizsgálni, mennyire képes megmozgatni Velikić poétikája a szerteágazó kulturális alakzatokat és a társadalmi folyamatokat. Ugyanis regényei olyan fluktuáló időben jelölik a térséget, melyben világosan rámutat a polarizáltság történelmi érzékenységre, éltetve a kulturális tapasztalat heterogenitását.

Kulcsszavak: Dragan Velikić, történelmi narratíva, kulturális emlékezet, mikrotörténet, kollektív identitás

Dragan Velikić szerb író a történelmi tapasztalatot és a lét kérdéseit egy nyitott, plurális gondolkodás horizontjába helyezi, s kifinomult érzékenységgel, mélyen és sokoldalúan fogalmazza meg a Pulából kiinduló, Belgrádon és Budapesten keresztül húzódó, Bécsig terjedő utazásnak a belső és külső szeletét. „Nem tudja az ember, mi a rosszabb, a Kelet trehányysága vagy a Nyugat szabályozottsága. Az én igazi elemem: a vasúti kocsi. Legyen az embernek egy kalauza, aki mindig a kellő órában szól, mikor és hol kell leszállni, pár órát eltölteni valahol, és folytatni az utazást” (Velikić 2009, 35). Az útvonalak kijelöltettek, melyeken végig kell haladni. „A vonat régóta a gyóntatószéke, az elhalasztott idő színpada, a lehetőségek tárháza, a mozdulatlan középpont. Mindig a vonaton utazva vetett számot bejárt útjaival. Útból pedig sok van, s mind átvetül a fülke objektívján” (Velikić 2006, 9) – mondja *A Domaszewsky-dosszié* című regényének főszereplője, vagy Danilo Kiš nyomán a *Dante tér* Damjanja: „lehet, hogy a közép-európai író képmása utáni nyomozásom saját gyökereim felkutatásává változik át” (Velikić 2001, 171). Velikić figurái a kelet-közép-dél-európai térség történelmének demitologizált útjain haladnak, ennek részét tárják elénk az egyén és a kollektív emlékezet révén, erős utalásrendszert kiépítve. „Rég véget ért az az utolsó utazás a *Jugoszláv Vasutakkal* Pulából Belgrádba. De az útirányok megmaradtak. Ez is ugyanaz a földrajz. Csak az igazgatás változott. És vele a zászlók, a himnuszok, az egyenruhák. Meg persze a határok” (Velikić 2018, 166). A történelem általános fogalmainak igazságigény-elképzelését felforgatva olyan narratív epizódokat tár elénk Velikić, olyan mikro- és makrotörténeteknek, egyediségeknek és lokalitásoknak a dramaturgiáját nyújtja, melyek emlékezetként funkcionálnak, s amelyek a térség kultúrájának történetei.

A 2019-ben Vilenica-díjjal kitüntetett író poétikája különös művészi erővel tükrözi a rejtéllyel leplezett, de természetesen vállalt kapcsolódását e térség atmoszférájához, ugyanis e nemzetközi díj pontosan az itt élő térben – azaz a Balti-tenger és az Adria, a Bern és Belgrád között – élő népek emberi és kulturális tapasztalatainak művészi artikulációit díjazza. Velikić a kultúra konnektív struktúrájának összefűző hatását a társadalmi síkon és az idődimenzióban fejti ki, ahol a cselekedetek láncolatai felismerhető mintákba rendeződnek, egy közös kultúra azonosítható mozzanataként.

Milyen döntően fontosak is voltak annak a világnak a fennmaradásához a láthatatlan pillérek, amelyeken olyan változatos életek bontakoztak ki. Hagyományok, regék, százados tradíciók, magántörténelmek – a szocialista valóságba alámerítve, melynek szertartásai és propagandája tartották egyben azt a világot – burjánzottak a mindennapok felszíne alatt.

Nemcsak a városomban, hanem szerte az akkori országban, kis családi manufaktúrák gyártanak éjt nappallá téve erényeket és téveszméket (Velikić 2018, 59).

Mindez egy archivált emlék, ahol – Ricoeurrel szólva – az emlék „mindenkor-enyémvalóságát” analogikus átvitel révén az emlék „mindenkor-miénkvalóságává” tágítja. Tudniillik regényei így nem egy elzárt tudatfolyam visszajáró kísértetei lesznek, és nem is csupán az objektív térben fellelhető színes felületek, hanem sok szellem oszthatatlan közös része, s visszavonhatatlan közös tapasztalata, mi több, egymástól elválasztott életeket összekötő éteri képződménnyé válnak. A szűkebb és tágabb régió és a társadalmi rendszer bénító idegenség-érzését, az állandóan újrakezdő létezés afirmációját és anatómiáját próbálja megrajzolni megannyi regényében:

Kicsomagolatlan bőröndök közt élek. Fél lábbal a kijáratnál. Állandó keresésében a szilárd pontnak, amelyen megpihenhetnék, feltárnám a hibákat, és azután, ily módon megújulva, elindulhatnék a jó irányba. Mert ez, amit most élek, nem lehet az én életem. Semmi sincs a helyén. A dolgok, az emberek, az események egyszerre több árnyékot vetnek. Milyen körülmények kellettek ahhoz, hogy oda jussak, ahova nem kellett volna? (Velikić 2018, 47).

Velikić újrafeltáró, s láthatóvá képes tenni a láthatóságnak azt a dimenzióját, amiben mindannyian részt veszünk, anélkül, hogy magunktól meglátnánk. Továbbá Dragan Velikić a maga abszolút telítettségében ragadja meg és térképez fel a régiót, kartográfiai alaposággal a helynek mint élő szervezetnek a felépítését hozza létre. Vagy ahogyan az *Asztrahánprém* című regényének egyik elbeszélője mondja: „Nekem az irodalomban a topográfia a legizgalmasabb. Abban van a legjobb poézis” (Velikić 2013, 161). Az utazások architektúrájának, a szállodák történetének és utópiájának a tapasztalás általi egymáshoz illesztése is velikići poezis. Ezt ragyogóan érzékelteti *A nyomolvasó* című, Nin-díjjal is kitüntetett regénye, mely az emlékezés nagy feltárása, s melynek elbeszélője a hatvanas éveiben jár (a szerző alteregója?!), akit épp Budapesten ér anyja halálhíre, s ez elindítja benne a régmúlt események lavináját. Azaz az egyes szám első személyű elbeszélő a gyász közvetlen tapasztalatán és a mélység virtuális tapinthatóságán keresztül egy egész letűnt belső és külső világot mutat be:

Erzsébet körüti szállásomon ülök, Budapest központjában, azon a júniusi napon – meghalt az anyám. Hangosan mondom ki: *Hotel Lipa*. Első lakcímünk Pulában. [...] Vinkovciban kifosztották a vagyunkat – ez az

első reakcióm anyám halálára. Belülről az ő hangját visszahallva mondtam ki. Az ablakhoz lépek, nézem az autókat és a sárga villamosokat, ahogy szelik a körutat. A bevált módon próbálom tompítani a fájdalmat. [...] Az ő hangján mondom a mantrát: a *Palas* Ohridban, a *Lipa* Pulában, a *Slon* Ljubljánában, a *Neboder* Sušakon, a *Slavija* Opatijában, a *Terapija* Crikvenicában, a *Bonavia* Rijekában, a *Belvi* Splitben, a *Grand* Szkopjében, az *Evropa* Szarajevóban, az *Union* Belgrádban, az *Esplanade* Zágrádban, a *Vojvodina* Újvidéken, az *Admiral* Vinkovciban... (Velikić 2018, 23).

Az első világháború idején kezdődő történet egy anya életét követi végig gyermekkorától haláláig. A közeli és távoli múlt megidézésébe beletartoznak a felmenők, a főszereplőket körülvevő emberek, városok, országok és korszakok, amelyek észrevétlenül elenyésztek, s benne a szétesett Jugoszlávia. A keretül szolgáló személyes élettörténet, azaz egy mikrovilág gyorsan átbillen a kollektív, azaz a makrovilágba, hogy fölfejtse benne egy egész évszázad szövevének különös darabját. A narratív identitás „elválaszthatatlan a személyes és a közösségi narratív identitás átalakulásaitól, melynek következtében nemcsak a szövegekről, elbeszélések sorozatáról alkotunk magunknak hosszabb vagy rövidebb időre érvényes képet, hanem magunkat és egy kulturális közösséget is felismerünk bennük és általuk” (Thomka 1998, 44). Velikić mindig a „személyes” valóságost keresi, ebből indul ki, innen ragadja meg a kontúrokat, a perspektívát, egyáltalán a mű egészét, anélkül, hogy lemondana a közvetlen ábrázolásáról, csupán mintegy korigálja az őt körülvevő látszatokat. A nyomolvasó feldolgozza, átéli és értelemmé alakítja a fakticitásban megélt élményeket. De persze a spontán percepcióban megélt perspektíva a műben nem mindig azonos a valóság perspektívájával, noha nagyon a valóság körül oszcilláló, de azzal soha nem teljesen egybevető, s az élet és mű párhuzamos explikációja világosan rámutat arra, hogy egymásba épülő, egymást tükröző alakzatainak az illesztékei. Ez a valóságos határt közelítő spontán áramlás az imaginációba adja a velikići regények dinamikus viszonyát, illetve azt a fikciót, vagyis még inkább az imaginációt, mely nem a szabad szemmel látható való világ sajátja. Ezzel Velikić szövegvilága olyan dimenziót hoz létre, amely a valóságot nem mint előttünk kiterített, teljesen feltárt világot mutatja meg, hanem mint tőlünk visszahúzódó, kifürkészhetetlen, rejtőzködő valóságot, s ezáltal a nála megjelenített látható való világ a szöveg narratív keretébe vibráló erővel s különböző perspektívákkal és kontúrokkal épül bele.

Individuumokat és csoportokat helyez el világuk időbeli változásában, és ebben a dimenzióban bontakoztatja ki a térség társadalmi és történelmi életét.

Van nagybetűs Történelem. A merényletek, forradalmak, gyilkosságok, összeesküvések, dokumentumok, közlönyök történelme. És van kis kezdőbetűs történelem, a magántörténelem, mely tanúskodik csupán, habár állandó defenzívában van: ez a bútorok, drapériák, kávédarálók, fazekak, útikalauzok, lépcsők, parkok, udvarok, iskolai újságok, könyvek, mozielőadások, fürdőhelyek, szerelmek története (Velikić 2001, 247).

Velikić a kis- és a nagybetűs történelmi/kulturális (ön)reflexió diszkurzusait egyre hangsúlyozottabban építi be szövegeinek szerkezetébe, így olyan szemléleti változásokat villant fel, amelyek a második világháború után elhallgattak voltak, s ezáltal színre viszi a valóság és a majdnem-valóság dialógusát. Tényszerűség és fikcionalitás összjátéka kapcsán bontakoztatja ki a múlt tényleges eseményeinek a jelentés-összefüggéseit. Az imagináció lendülete a valós ismerethez képest, a történelmi tény meggyőző ereje a dokumentumokon keresztül, a tapasztalaton és a szűkebb családtagok vallomásain válik erőteljesebbé. Művészetének egyik legnagyobb erénye, hogy a szerteágazó kulturális alakzatokat és társadalmi folyamatokat úgy mozgatja, hogy ezek szétfeszítik a társadalom homogén elképzelését. Olyan fluktuáló időben jelöli a térséget, melyben világosan rámutathat a polarizáltság történelmi érzékenységére, éltetve a kulturális tapasztalat heterogenitását, rámutatva a különböző kulturális entitások és teljesen más történelmi végcélok érdekeinek eltérésére és szerteágazó mivoltára.

Velikić szövegalakzatai olyan történelmi áthallásokat közvetítenek, olyan problémával néznek szembe, amelyekre a történelmi könyvek még nem tudnak ilyen plurálisan összpontosítani, mert a második világháború és a legutóbbi balkáni háború eseményei még viszonylag közel állnak hozzánk, és inkább az emlékezet, mintsem az objektív történelem területéhez tartoznak. A többszólamú szövegek – a különböző történelmi oppozíciók és kódok fiktív rekonstrukciói – a történelmi és poétikai világ sokszínű viszonyát teremtik meg. A textuálistól a történelmi kérdések felé való elmozdulás az elbeszélők nézőpontjával szorosan a szöveg kontextusának a figyelembevételét eredményezi, amely itt az esztétikai-etikai és poétikai értékek közötti határfelületeken jön létre. A velikići regényvilágot egyfajta társadalmi érzékenység jellemzi, tudniillik a történet-, történelemképzés oksági-logikai tényezőinek a feltárása felé fordul. Szereplői a narráció szükséges és szükségszerű alkotóelemei, olvasatunk során mégis az az érzésünk támad, hogy aki beszél a történetben, az nagyon sokszor egyenlő azzal, aki a valóságban él/ír. Dragan Velikićnél ez olyan finoman rafinált játék, amely módosítja az olvasó kapcsolatát a történelemmel. Erre azért van szükség,

hogy megerősítse a két világ átjárhatóságát, illetve átjárhatatlanságát, vagyis hogy az adott merev történelmi kereteket lazítsa, felforgassa. A sokszoros nézőpontú művei egy pluralista szemléletű elbeszélés révén mutatják be a történelem bonyolult koordináta-rendszerét. Ezt támasztja alá a regényei elbeszélőinek ábrázolása és nem utolsósorban az idő és a tér kérdése is. Velikić már az első regényében, a *Via Pulában*, aztán sorban a többiben – *A nyomolvasóban*, *A Bréma-ügyben*, a *Lakcím*ben, a *Bonaviában*, az *Asztrahánprémben*, de még az *Orosz ablak*ban is – próbál megfesteni egy világot, és a benne végeérhetetlenül burjánzó politikai és egyéb alakzatok belülről fenntartó és működtető erejének mibenlétét. Szövegeinek posztulátuma az időben hol távoli, hol közeli, de lokalizálható térben fogalmazódik meg, s történeteit egy olyan történelem szakaszába helyezi el, amikor e térség az emberi természet alakíthatóságával, a társadalmi alakulatok szétesésével és újraszervezésével kapcsolatos félelmekkel küszködött. Egy ilyen fiktív világban, ahol összevegyül igaz és hamis, olyan források bukkannak elő, amelyek a legmélyebb történelmi beágyazódásra hívják fel a figyelmet. „Egészen az ötvenes évek közepéig tart az olasz kitelepülés, de a horvátoké is. A türelmetlenebbek a tengeri utat választják vagy gyalog vágnak neki a karszt szikláin át. Magányos fenyőfák és az adriai éjszakák sötétje őrzi a lövések nyomán kihunyt szempárok fényét” (Velikić 2013, 24), avagy „[a]z a művészember, aki az UDBA megbízásából a belgrádi villák zsákmányolt műtárgyainak értékét becsülte fel, úgy találta, különösen értékes festmények” (Velikić 2013, 61), vagy „[n]égy nappal később elhagyják a »Lipa« szállodát, és beköltöznek a »Marija« villa egyik lakásába a Gupčeva utcában” (Velikić 2001, 125). [...] „Nagyon rövid ideig, egy vagy két éven át, hadiárvékat helyeznek el a *Vila Marijában*. És azután, a múlt század ötvenes éveinek közepén, új lakói érkeznek: a népfelszabadító háború kiérdemesült harcosai. Ebben a kommunista elitben találtuk magunkat mi is apám átvezénylése után, amikor 1953 novemberében egy nap a Duna-parti szolgálatot adriaira cserélte” (Velikić 2018, 28), aztán a történelem íve a XX. század 90-es éveinek, az akkori Jugoszlávia a valóságokba és az igazságokba való hitének darabokra esésébe torkollik.

Amikor 1991 októberében szüleim elhagyták Pulát, a pomeri víkendház kulcsát Milićekre bíztuk. Ők maguk ajánlották fel, hogy gondját viselik a háznak és fizetik a számlákat. „Nincs az az erő, amely felülmúlhatná a barátságunkat” – mondogatták búcsúzáskor. Javában tartott Vukovár ostroma. Dúlt a háború Szlavóniában és Likában. A visszatérés Belgrádba, Szkopjén keresztül, teljes két napba telt. Egy évvel később Milićék

visszaküldték a víkendház kulcsait valakivel, aki átutazott Belgrádba. Rövid levélben tudatták velünk, hogy mostanság veszélyes szerb házról gondoskodni Horvátországban (Velikić 2018, 71).

...1999. március 24. hajnalban elhagytam Belgrádot. Amikor ugyanaznap kora délután, pár órával azelőtt, hogy az első NATO-bombák lehulltak városomra, leszálltam a vonatról Pesten, a Keleti pályaudvaron, belát-hatatlan utca tárult elém. A Fiumei út – Rijekai út –, a Kerepesi temető előtt haladva (Velikić 2018, 47).

A valóság számbavétele a múltat a jelenel köti össze, s eme textuális forrás a kollektív emlékezetre támaszt nagy igényt. „A nézőpontok ezen pluralitása olyan kettősségnek is megfeleltethető, melyben adva van a múltból tekintett múlt mint egyik lehetséges perspektíva, és egyúttal adva van a jelen távlati (utólagos) nézőpontjából értelmezett múltnak a fogalma” (Gyáni 2016, 55). A történelem terhe, s ebből kiindulva az emberi sorsok különös kanyarulata, az egyedi velikići figurációs stílussal ragyogó poétikai konstrukcióvá válik. A történelmi vagy a valóságtapasztalat időszerkezete pedig azt mutatja, hogy – Lévinas megfogalmazásával élve – olyan valósággal szembesít bennünket, amely „megelőzi és meglepi a lehetségest” (Rüsen 1999, 201).

Velikić regényeinek elbeszélői meglehetősen körülhatárolt időben és térben élve a saját nézőpontjuk szabta korlátok közül nehezen tudnak kimozdulni, szinte áthidalhatatlanok a szemléletbeli és ideológiai különbözőségek, azonban az elbeszélők koordinátái között gyakoriak az átfedések, ismétlődnek vagy újramezződnek a tapasztalásokon alapuló cselekvések, emlékek. Ugyanis „az irodalom és a történelem azzal egy időben, hogy alapvetően másképp működteti az elbeszélést, a történetmondást, jelentős tapasztalatokat hordoznak egymás számára a létesülés és az értelmezés perspektívájában is” (Thomka 2007, 1373).

Velikić zseniálisan artikulálja azokat a kulturális különbségeket, melyek az idők során e kulturális térben hoztak/hoznak létre új társadalmi és történelmi formációkat. Homi K. Bhabha szavaival élve, artikulálja azt a nézőpontot, mely szerint „a kulturális különbség diszkurzusának szubjektuma pszichoanalitikus értelemben dialogikus és áttételes”, illetve „a kulturális különbség nem csupán az egymással szemben álló tartalmak vagy a kulturális értékek antagonisztikus tradícióinak egymásnak feszülését reprezentálja” (K. Bhabha 1999, 110). Velikić nagyon látja e világ bársonyosságát, puhaságát vagy épp keménységét. Olyan világot fejez ki, amelyben az oszthatatlan Egészet hordozza, mely már nemcsak utalás a dolgokra, hanem az egységben, telítettségben való megidézésük, ami mindannyiunk számára a valóság ismérve. Tehát a részletekben benne foglaltatik

az Egész, mert Velikić szövegvilágát sohasem a nagy vonások vonzzák, hanem a mellettük elhelyezett kicsi vonalak, az aprólékos, türelmes nüanszok, kontúrok, és ez az effektus vibráló hatást kelt, hiszen minden belülről van megvilágítva, s valami tompa, mélyről jövő fény mindig kívülre sugárzik. Művészete érzékeli a külső meghatározó dolgokat és eligazodik közöttük, hisz valamelyest figuráinak egész élete ebbe a perceptuális környezetbe ágyazódik, ebbe a minden erejével meghatározható, ugyanakkor meghatározhatatlan értelmű fantazmába.

Bárhova vetődöm el, magamba szívom a hanglejtéseket, gesztusokat, mosolyokat, árnyékokat, a tárgyak elrendezését, szemvillanásokat, illatokat, szavakat. Amikor sok évvel később széthullik a hazám, és lassan elenyészik a középosztály mindama olyannyira tarka világával, az egész korszakot az emlékezetemben elraktározott benyomások alapján fejtem meg. Ezekben a jelzetekben bújtak meg a lényegi tényezők, melyek évtizedeken keresztül lappangtak magukban (Velikić 2018, 58).

Velikić regényeiben nem mindig a körülmények alakítják az életet, hanem az élet hozza létre a körülményeket, mintha a szereplők élete közjátékok és történetek sorozata lenne, mintha minden előd bennük folytatná félbeszakadt életét. Mindig elég egyetlen részlet, hogy kiderüljön, nem azt az életet élük, amit élni vélnek, ezért sodródnak. Átengedik magukat a mozgás saját ütemének, eltorlaszolja minden változás lehetőségét, s nem szeretve szeretnek, nem cselekedve cselekszenek, ezért mindig a felszín alatt leledzenek, valahol a mélyben; nem tudnak letérni a vágányról, és behatolni az élet jeltelenül maradó repedéseibe: „Létezik a mélység gyönyöre, a legalul lévő gondtalansága a bizonyosság, hogy rosszabb már nem jöhet idelent. A szenvedély örülete és a félreértések esztelensége nem létezik a fenéken. Csak a jámbor önáltatás, az elhessegetett gyanú, hogy esetleg létezik egy még lejjebb lévő, rejtett szint is” (Velikić 2001, 90). Sorsesemény ez? Vagy olyan esemény, „amely elsajátíthatatlan idegenséggel szembesít bennünket [...], vagy olyan értelemképződés kezdeteire bukkanhatunk benne, amely éppenséggel mondanivalót kíván nekünk” (Tengelyi 1998, 166)? Dragan Velikić a leglényüggőzőbb módon próbál választ keresni e kérdésre is a *Bonavia* című Duna-mediterrán keresztirányú közép-európai regényében, melyben előtérbe lép a fiktív szerző-figura és az önreflexió modern prózapoétikája. Marko Delić bolyongása Budapesten kezdődik, majd visszakanyarodik Belgrádba, elágazódik Bécsbe és Bostonba, majd Rijekában/Fiumében lel a kezdetekre. „Nincs olyan életmodell, amely a megvalósított valójától függetlenül létezne, olyan modell, amelyet követnie kellett volna, hogy végül célja küszöbére érjen. Vagy élet az élet, vagy vala-

minek az utánzása, amibe beleveszel. Egy nem létezés másolata. Nonszensz, de mégis...” (Velikić 2014, 43). Avagy *A Bréma-ügy* XX. századi kelet-közép-európai regényében, melyben a tágabb, Odesszától Brémaig terjedő térségben, Belgráddal és Crikvenicával érintkezve az emlékfolyam középpontjában Ivan Bazarov – a történelem örökös abszolvensze, az abszolút hallású és meg nem élt életek végeláthatatlan archívumát birtokló – éjszakai portás apakeresése áll.

Velikić a múlt és jelen komplexitását, a térség történelmi és politikai alakulatainak különféle interpretációját úgy próbálja elének tární, vagyis úgy szervezi meg a történelmi tapasztalás értelmezését, „hogya az érintettek az értelmezett tapasztalással saját életgyakorlatukat orientálják az időben, s közben életgyakorlatuk idővonatkozásában kifejezésre és érvényre juttathatják önmagukat” (Rüsen 1999, 42). S mindezt Witold Gombrowicz naplójából kiidézve mondja el *A nyomolvasó* 9. fejezetében:

Közlekedésünk a múlttal egyenlő a folytonos csiszolgtatásával, a megidézéssel és felelevenítésével, de mivel az általa hagyott nyomokból olvasuk ki, és azok a nyomok függvényei az esetlegességnek, a közvetítésük anyagának, mely lehet törékeny vagy kevésbé törékeny, különféle eseményeknek, amiket az idő hoz, ez a múlt tehát kaotikus, esetleges, fragmentális... (Velikić 2018, 73).

Velikić végigutazza Közép-Európát, de legmélyebben a jugoszláv mitológiába megy bele, ennek végzetes panteonjába, ahol a különbözőség hangja szólal meg, s mintegy távolságtartó s ugyanakkor benne lévő pozícióból képes bemutatni a körülhatárolható másságot, s ragyogóan képes hasznosítani a kulturális minták eltéréseit. Szövegei végső soron azoknak a kötődéseknek a formáiról és állapotairól szólnak, melyben az ilyen térség lehetővé teszi az ember számára, hogy bizonyos történelmi tapasztalatoknak a gazdagításán keresztül felfedezze saját entitását és világlátását, vagy úgy, hogy megerősíti, vagy úgy, hogy megváltoztatja azt. Velikić interszubjektív tapasztalatainak megidézése, rejtjeles utalásai, stílusának diffúz világossága különös módon megteremti élet és irodalom paradoxonát, s ez világosan látható mindegyik regényében: tömérdek kudarcot és végül a legnagyobb sikert, hiszen valahogy úgy alakultak a könyvei, hogy – akár a legtöbb regényalakjának – talán magának az írói Én-nek is az irodalom lett a világ, és a benne való létezés egyetlen módja, és mindent, amit elmulasztottak, az is része lett az életüknek, mert valahogy mégsem lehet egészen kilépni a saját életünkől, ugyanis nem szembesülhetünk soha színről színre a minket mozgtató szabadság abszolút konkrétumával. Ezt igazolják a felhasznált kortörténelmi dokumentumok, az intellektuális asszociációk, a fragmentált

szerkezet, melyek mind-mind átértelmezik az archetípusokat, a szövegidézetek pedig fellazítják a regénystruktúrát. A velikiói textusba transzformációk során akarva-akaratlanul egymással/egymásba keverednek különféle szövegek. „Az egymás mellé került idegen szövegek új keretük révén megváltozott funkcióban legyűrik (kulturális) idegenségüket (asszimilálódnak), ugyanakkor meg is őrzik, ezzel mintegy kifelé mutatnak a szövegből (asszociálódnak)” (Rudaš 2006, 126). Ilyen reflektív szövegek közé sorolhatjuk többek között Andrić, Kavafisz, Kundera, Handke, Kiš, Gombrowicz, Brodskij, Salieri, Dante, Vergilius, Márai, Petri György, Herman Broch, Borislav Pekić, Musil, Gazdanov és még sok-sok más szerző szövegtöredékeit is, így a beépülő szövegegységek a kialakult narrációba és diszkurzusba integrálódva egységes esztétikai képet mutatnak. Műveiben az oda-vissza mozgás – a szövegben található szeriális, aleatorikus összjátékokig – a dokumentum és az intertextus átfogó vonatkozási mezejének és a történelem terhének rendelődik alá.

Irodalom

- Gyáni Gábor. 2016. *A történelem mint emlék(mű)*. Budapest: Kalligram.
- K. Bhabha, Homi. 1999. DisszemiNáció: A modern nemzet ideje, története és határai. In *Narratívák 3: A kultúra narratívái*. Szerk. és a szövegeket gondozta Thomka Beáta. Budapest: Kijárat Kiadó.
- Rudaš Jutka. 2006. *A szellem finom játéka*. Budapest: Kijárat Kiadó.
- Rüsen, Jörn. 1999. A történelem retorikája. In *Narratívák 3: A kultúra narratívái*. Szerk. és a szövegeket gondozta Thomka Beáta. Budapest: Kijárat Kiadó.
- Tengelyi László. 1998. *Élettörténet és sorsesemény*. Budapest: Atlantisz.
- Thomka Beáta. 1998. Világmetszetek, mikrovilágok, szemcsék. *Alföld* (2): 42–47, [online] <https://epa.oszk.hu/00000/00002/00026/thomka.html> (2021. ápr. 20.)
- Thomka Beáta. 2007. „Kulturális és kontextuális narratológia”. In *Nem sülyed az emberiség*. Szerk. Jankovics József. Budapest: MTA Irodalomtudományi Intézet.
- Velikić, Dragan. 2001. *Dante tér*. Ford. Csordás Gábor. Pécs: Jelenkor Kiadó.
- Velikić, Dragan. 2006. *A Domaszewsky-dosszié*. Ford. Bognár Antal. Budapest: Napkút Kiadó.
- Velikić, Dragan. 2009. *Orosz ablak*. Ford. Bognár Antal. Budapest: Geopen Könyvkiadó.
- Velikić, Dragan. 2011. *A Bréma-ügy*. Ford. Bognár Antal. Budapest: Napkút Kiadó.
- Velikić, Dragan. 2013. *Asztrahánprém*. Ford. Bognár Antal. Budapest: Napkút Kiadó.
- Velikić, Dragan. 2014. *Bonavia*. Ford. Bognár Antal. 43. Budapest: Napkút Kiadó.
- Velikić, Dragan. 2018. *A nyomolvasó*. Ford. Bognár Antal. Budapest: Geopen Könyvkiadó.

THE BURDEN OF HISTORY IN MULTICULTURALISM

On the poetry of Dragan Velikić

Dragan Velikić sets the historic experience and the questions of existence into the horizon of an open, plural thinking, and formulates the internal and external strata of a travel from Pula to Vienna via Budapest and Belgrade with a refined sensitivity and in a versatile way. He unveils to us the de-mythologised history of this region through the remembrance of the individual and the collective, establishing a strong system of reference. Velikić explains the linking impact of the connective structure on a social layer and temporal dimension, where the chains of actions align into recognisable patterns as an identifiable moment of a common culture. All this is an archived memory, where, to quote Ricouer, the “all-time-self-reality” of the memory is expanded by the “all-time-common-reality” through analogical transmission. The study wishes to research the extent to which the poetics of Velikić is able to mobilize the far-reaching cultural forms and social processes. His novels mark the region in a fluctuating era in which he clearly shows the historical sensibility of being polarised, celebrating the heterogeneity of cultural experience.

Keywords: Dragan Velikić, historical narrative, cultural remembrance, micro-history, collective identity

TERET ISTORIJE U MULTIKULTURALNOSTI

O poetici Dragana Velikića

Dragan Velikić istorijsko iskustvo i pitanje opstanka smešta u horizont otvorenog i pluralističkog poimanja, te sa istančanom senzibilnošću, duboko i sveobuhvatno opisuje unutrašnje i spoljašnje segmente putovanja koje kreće od Pule i preko Beograda i Budimpešte stiže do Beča. On demitologizovani deo istorije ovih prostora prikazuje kroz individualno i kolektivno sećanje, stvarajući snažnu mrežu uzajamne povezanosti. Međusobni uticaj konektivne strukture kulture Velikić pronalazi u društvenoj i vremenskoj dimenziji, u kojoj se radnja odvija prema prepoznatljivim obrascima, kao momenti poistovećivanja jedne zajedničke kulture. Sve to predstavlja arhiviranu uspomenu, gde se – po Rikeru – lični doživljaj stvarnosti analogijom proširuje u uspomenu kolektivne stvarnosti. Rad analizira u kojoj meri Velikićeva poetika može da pokrene sveobuhvatne kulturne forme i društvene procese. Naime njegovi romani opisuju ovaj prostor u fluktuiranom vremenu koji jasno ukazuju na istorijsku osetljivost polarizovanosti, oživljavajući heterogenost kulturnog iskustva.

Cljučne reči: Dragan Velikić, istorijska narativa, kulturno sećanje, kolektivni identitet

ETO: 821.511.141-3KRASZNAHORKAI L.
81'255.4

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

DOI: 10.19090/hk.2021.1.36-48

Marko ČUDIĆ

Belgrádi Egyetem, Filológiai Kar
Hungarológiai Tanszék
Belgrád, Szerbia
marko.cudic@gmail.com

KRASZNAHORKAI LÁSZLÓ MŰVEINEK
FORDÍTÁSI KIHÍVÁSAI:
ADALÉKOK A TÉMA TANULMÁNYOZÁSÁHOZ

The translational challenges of the works of
László Krasznahorkai: Additions to the study of the subject

Prevodilački izazovi u delima Lasla Krasnahorkaija:
Prilozi izučavanju teme

A tanulmány Krasznahorkai László művei szerbre való átültetésének nehézségeit próbálja körülírni-érzékeltetni, nemcsak fordításelméleti és gyakorlati szempontból, hanem a szerb kiadópiac és kiadói politika helyzetét is tekintetbe véve. Három Krasznahorkai-könyv jelent meg eddig szerb fordításban, ebből kettőt e tanulmány szerzője fordított, így egyfajta szubjektivitás az elemzésben elháríthatatlan volt. A fordítói nehézségekről és műhelytitkokról csak e két mű – *Az ellenállás melankóliája* című regény, illetve a *Megy a világ* című novelláskötet – kapcsán lesz szó. A harmadik szerbül megjelent Krasznahorkai-kötet – a *Sátántangó* – kiadói és a fordításetikai problémák kapcsán említődik meg. A fő probléma, amely rányomja bélyegét a szerbiai Krasznahorkai-recepcióra, a kiadók anyagi helyzete és túlzott ambícióik közötti ellentétből fakad, ezt próbálja – a konkrét műfordítási problémákon kívül – körüljárni ez a tanulmány.

Kulcsszavak: kis nyelvek, kiadói politika, fordítási nehézségek, fordításetika

A műfordítással foglalkozó tanulmányokban-esszéikben, még akkor is, amikor ezeknek a szövegeknek a szerzői saját fordítási tapasztalataikról beszélnek, önkritikát gyakorolnak vagy műhelytitkokat fednek fel, ritkán esik szó az adott ország kiadói politikájáról. Márpedig ha Krasznahorkai László szerbre való

fordításainak nehézségeiről beszélünk, akkor, mielőtt még rátérnénk a műhelytitkokra, az önkritikára vagy az öntömjénezésre¹, elsősorban a kiadói politikáról kellene szót ejteni, hiszen máshol is, de főleg az utóbbi néhány évtized Szerbiájában, egy külföldi szerző fogadtatása leginkább a kiadók politikájától-poétikájától, anyagi helyzetétől függ.

A szocialista Jugoszlávia szétesése, a polgárháborúk, a kilencvenes évek elszegényedéssel járó izolacionista politikája oda vezettek, hogy a valaha kiváló jugoszláv-szerb belgrádi kiadóvállalatok (Nolit, Prosveta, Rad, Narodna knjiga, hogy csak a legnagyobbakat említsük) vagy csődbe jutottak, vagy a miloševići nacionalista politika irodalmi szócsöveivé váltak, ami óhatatlanul a valaha kitűnő minőség rovására ment. Ezek a kiadóvállalatok, akármennyire is működött bennük időről időre a szocialista országokra jellemző cenzúra, mégis a legfrissebb világirodalmi, illetve a legújabb elméleti művek szerbhorvát fordításaival is büszkélkedhettek egészen a közös ország 1991-es tragikus, polgárháborúba torkolló összeomlásáig.

Onnantól kezdve egészen a mai napig – beleértve az újabb békeidőket is, amelyeket a kapitalista rendszerre való vad és kontrollálatlan áttérés jellemezett – a kiadóvállalatokban a régebbi rendszerszerű, tervezett munka helyett egyfajta káosz, anarchia uralkodott el; tisztelet illeti ugyanakkor azt a néhány kisebb, független, jó koncepcióval, önálló ízléssel rendelkező kiadót (Fabrika knjiga, LOM, Akademska knjiga, Kairos, Štrik), amelyek megbízható, tapasztalt műfordítókat angazsálnak, akiket becsületesen megfizetnek, valamint betartják a szerzői jogokra vonatkozó szabályzatokat. Ez pedig, valljuk be, különösen kortárs szerzők esetében, rendkívül fontos tényező.²

Ilyen rendezetlen körülmények között természetesen érthető, hogy a magántulajdonban levő kiadóknak alapvető létfeltétele, hogy profitorientáltak legyenek, tehát hogy elsősorban eladható könyveket, bestsellereket forgalmazzanak. Ily módon az ún. elitirodalom vagy ingyencseknek szánt irodalom, mint például Krasznahorkai regényei, egy kis könyvpiacra nem kecsegtethetnek nagy üzleti sikerrel. Talán ez lehetett az oka annak, hogy az első Krasznahorkai-könyv szerbül csak 2013-ban jelent meg. Pedig Krasznahorkai neve nem csengett ismeretlenül a művészfilmek kedvelői körében, hiszen Tarr Béla *Werckmeister*

¹ Ha már az öntömjénezésről beszélünk, bármennyire visszataszítóan vagy szerénytelenül is hangozhat itt ennek az említése, de a szerbiai Krasznahorkai-recepcióba beletartozik az a tény is, hogy e sorok írója 2019-ben a *Megy a világ* című Krasznahorkai-fordításáért megkapta a legrangosabb szerbiai műfordítói díjat, a Miloš N. Đurić-díjat az év legjobb próza fordításáért.

² A (fordítás)publikálási stratégiákról jó összefoglalót ad Hale (Hale 2005, 190–194).

harmóniák (1994), illetve *Sátántangó* (2000) című filmjeit a belgrádi Kinoteka művészmozi némi késéssel ugyan, de bemutatta a kétezres évek elején. Mint a sokkal nagyobb könyvpiacok esetében, itt is megvolt tehát az alap, a filmek megelőzték a könyvfordítások megjelenését, ám ez esetben nem serkentették igazán azok előkészítését, megjelenését. A szerb kiadók érdeklődését, mint általában, ebben az esetben is az író átütő nemzetközi, elsősorban az angol-amerikai kritikánál, értelmiségi körökben elért sikere keltette fel.

Ebben a tanulmányban elsősorban annak a két Krasznahorkai-könyvnek a fordítási kihívásairól szeretnék szólni, amelyeket magam fordítottam, *Az ellenállás melankóliája* című regényről, amelynek a szerb fordítása 2013-ban jelent meg, illetve a *Megy a világ* című műről, amelynek szerb változata 2019-ben látott napvilágot, bár szeretnék a *Sátántangó* 2015-ben megjelent szerb fordításáról is néhány szót ejteni, kerülve a fordításkritika érzékeny területét. Eleddig ugyanis a szerb olvasónak (csak) ez a három Krasznahorkai-könyv áll rendelkezésére.

Az ellenállás melankóliájának fordítására Nataša Anđelković, a belgrádi Plato kiadóvállalat akkori szerkesztője biztatott. Szándékosan azt mondom, hogy „biztatott” és nem azt, hogy „felkért rá”, mert eleinte nem igazán hittem a Krasznahorkai-próza fordíthatóságában, nemcsak a megoldhatatlannak tűnő technikai kérdések, vagyis a rendkívül jellegzetes Krasznahorkai-mondatok szerbre való átültetése miatt, hanem amiatt is, hogy nehéz volt előrelátni, miféle „irodalmi (több)rendszerbe” (Even-Zohar 2007, 209–218; Even-Zohar 2004, 192–197; Gentzler 2005, 169–170; Shuttlework 2005, 176–179) fog egy így lefordított Krasznahorkai-regény (amely sokak szerint a mai napig is a *Sátántangó* és a *Háború és háború* mellett a szerző legjobb műve) beilleszkedni. Minden országnak megvan ugyanis a saját magyar irodalma, amely értelemszerűen eltér a magyarországi kánontól. Ha Olaszországban például széles olvasói-értelmiségi körökben a magyar irodalom szinonimája Márai Sándor, akkor Szerbiában ugyanezt a helyet az utóbbi évtizedekben Hamvas Béla életműve foglalja el, Sava Babić fordításában.³

Egy ilyen közegbe, ilyen elvárási horizontba való beilleszkedés többszörösen is nehéz, hiszen az ún. tömegértelmiséget megszólító, apodiktikus, viszonylag egyszerű, ezotériába torkolló megoldásokat ígérő, egyfajta filozófiai tanácsadásként működő Hamvas-gondolatvilág helyett itt egy ínycsekből álló, a modern művészfilmeket és a zenét jól ismerő, elit és kisszámú értelmiségi réteghez szóló művel állunk szemben. Az egyetlen kapcsolódási pont Hamvas Béla filozófiája és Krasznahorkai prózája között talán az, hogy mindkét szer-

³ A szerbiai Hamvas-kultuszt más helyen már megemlítettem (Čudić 2018, 27–28).

ző szinte rögeszmés témája a valaha létezett „aranykor”, illetve „jobb idők”, amelyek helyett egy új, baljós rend következett vagy következik (majd be), Krasznahorkainál gyakran apokaliptikus motívumokkal átítatva. A művelt szerb olvasó szemében a regény stílusát, tematikáját, létértelmezését tekintve inkább Hermann Broch, Thomas Bernhard és José Saramago műveivel rokonítható. A szerb recepció is ebből az irányból olvasta a könyvet, többek között Milan Vljajčić rangidős könyv- és filmkritikus, aki szerint „hipnotikus hangulatú és csodálatos stilisztikai virtuozitással megírt regényről van szó, amely az életem utóbbi húsz-egynéhány évének olyan éjszakai csúcsovasmányai mellé kívánczok, mint amilyenek José Saramago *Ricardo Reis halálának éve*, W. G. Sebald *Austerlitz*, illetve Thomas Bernhard *A menthetetlenje*” (Vljajčić 2013, 22).⁴ Ahhoz tehát, hogy a regényt ilyen szerzők műveinek szellemi rokonaként lehessen olvasni, ahhoz, hogy ebbe a jelrendszerbe, ebbe az elvárási horizontba illeszkedjen bele, a fordítónak a nyelvi megformáltságra, a megszakítatlan szöveghempőlygésre, az ebből eredő Krasznahorkai-próza sajátos ritmusára, a regiszterváltásokra fokozottan oda kellene figyelnie, ám az odafigyelés természetesen még nem elég, a célnyelvű szövegnek is valamiképpen tükröznie kellene ezeket a jellegzetességeket.

Arról, hogy milyen konkrét nehézségekkel szembesültem *Az ellenállás melankóliája* szerbre való fordítása közben, másutt már írtam (Čudić 2016, 19–38). Összefoglalásként mindössze egy általánosabb, inkább szöveg szintű, mint konkrét lexikális vagy idiomatikus példára szeretnék itt újra röviden kitérni. A regény nyitófejezetében (ez a jelenet a *Werckmeister harmóniák* című filmből kimaradt), a baljós vonatjelenetben a narrátor hangja keveredik a vonaton utazó, ugyancsak ironikusan bemutatott kispolgár Pflaumné belső gondolatmenetével. Ezt a hangot a Krasznahorkaira jellemző sztenderd, választékos nyelven megfogalmazott körmondatok jellemzik. Ezzel szemben a Pflaumné vonatfülkéjébe, illetve privát terébe hivatlanul betolakodó útítárs, az idős piaci kofa rövid mondatokban, bárdolatlan alföldi dialektusban szólal meg, ám ez a nyelvezet nem az úgynevezett „józan paraszti ész” képviselője, hanem már egy média, propaganda által kontaminált rusztikus beszéd. A centrális fordítói probléma ezen a helyen az, hogy milyen módon lehet a fordításban érzékeltetni ezeket a hirtelen fellépő nyelvi és stiláris regiszterváltásokat, amelyek a regény ritmusát, szövegfolyondárját is némileg megakasztják. A fő kérdés az, hogy a szerb nyelv gazdag dialektális tárházából konkrétan melyik nyelvjárást kellene kiválasztani a fordításban, illetve kell-e, célravezető-e valamilyen konkrét

⁴ A kritikai, illetve szakirodalmi idézetek fordításai az enyémekek – a szerző.

dialektust választani, vagy pedig a normától való eltérést kell-e csupán érzékelteni.⁵ Márpedig valamiféle fordítói döntést hozni kell, a hirtelen és radikális, majdnem sokkoló regiszterváltást érzékelendő.

Ezen a ponton lép be a szövegbe óhatatlanul is a fordító személyisége, szubjektivitása, hiszen egy autentikusnak hangzó modern nyelvjárást kellene megteremtteni. Ezzel azonban olyan érzékeny kulturális terepre jutunk, amelynek a szerb etnikai korpuszon belül kínos politikai implikációi lehetnek. Nem mindegy ugyanis, hogy *melyik* nyelvjárást vagy nyelvjáráskeveréket alkalmazzuk, főleg ebben a kontextusban, hiszen a Pflaumné intim terébe beletörtető piaci kofa valahol a baljós „új idők” eljövételét is jelzi, annak ellenére, hogy ő is a csöcselék áldozatává válik, amikor Pflaumné leendő gyilkosa, megunva a kofa monológját, nemes egyszerűséggel egy ökölcsapással leüti őt. Az agresszív, műveletlen kofa tehát egy betolakodó mentalitás képviselője.

Így aztán a tájszólás kiválasztása valóban rendkívül kényes téma a szerb nyelvi korpuszon belül, főleg az utóbbi évtizedek politikai és társadalmi változásait figyelembe véve. Ugyanakkor a politikai korrektség – amely itt egy neutrális, a sztenderdtől csak enyhén eltérő, földrajzilag nem lokalizálható nyelvezet használatát feltételezné – egyáltalán nem biztos, hogy megfelelő szövegekivalenciát eredményezne a célnyelvben. Vannak szituációk, amikor a fordítónak vállalnia kell a kockázatot, és ez, véleményem szerint, éppen egy ilyen szituáció, mert – tekintettel arra, hogy nyitójelenetről van szó – óhatatlanul is egy alaphangot üt meg, meghatározza a későbbi fejezetek olvasását.⁶ Végül egy olyan tájszólás(keverék) mellett döntöttem, amely inkább a Drina folyótól nyugatra élő boszniai, horvátországi szerbek beszédét jellemzi, ami már csak azért is hangozhat furcsán, elidegenítően vagy váratlanul a szövegben, mert a magyarországi Alföld régió az észak-szerbiai Vajdasággal határos, ahol ez a fajta beszéd a XX. század folyamán három hullámban (1921-ben, 1946-ban, illetve 1995-ben) ideköltözött boszniai, horvátországi, montenegrói szerb telepéseknek a vajdasági szerb dialektusoktól látványosan eltérő tájszólását jellemzi.

⁵ Papp György szerint nem szerencsés ilyen esetekben egy konkrét nyelvjárást választani: „Mit tegyen a fordító egy adott nyelvjárással és a nyelvjárásiassággal általában? Ennek poétikája éppen csak körvonalazódik a szakirodalomban. Annyi biztos, hogy a Niš környéki dialektust nem tükrözhetem a szegedi nyelvjárással, mert fölmerül az olvasóban, hogy miért éppen azzal. Tehát csak általános elemeket, jegyeket építhetek be szövegembe, és a *köznyelvi norma alatiság* lesz az iránytű” (Papp 2001, 74–75, kiemelés az eredetiben).

⁶ Ugyanakkor ez nem kis rizikóval jár. Vannak olyan szituációk, mondja Gayatri Chakravorty Spivak, amikor „a szerző stilisztikai kísérletezéseihez való fordítói ragaszkodás különböző szöveget eredményezhet” (Spivak 2004, 400).

Márpedig az eredeti szövegben is ebben a jelenetben váratlan, szinte sokkoló regiszterváltással találkozunk. Az volt az érzésem, hogy a fordításban a narrátori sztenderd szerb nyelvről a vajdasági szerbek dialektusára való áttérés nem lett volna ennyire váratlan hatású. Persze az efféle fordítói szubjektivitás vagy radikalizmus polarizálhatja is a célnyelvi olvasóközönséget, amiről, legalábbis a szóbeli kritikák vagy dicséretetek alapján ítélve, volt alkalmam személyesen is meggyőződni.

A *Sátántangó* szerb fordításának megjelenési történetét pedig inkább fordítászociológiai és fordításetikai, mint fordításelméleti fenoménként érdemes megemlíteni. Miután 2013-ban *Az ellenállás melankóliája* a szerb olvasóközönségnél és a kritikánál egy magyar könyvre nem jellemző élénk recepciót váltott ki, vagyis Krasznahorkai regénye úgymond sikertörténet lett a vájt fülű kritikánál, a kiadók érdeklődése is megnőtt. Semmilyen konkrét ajánlatot azonban nem kaptam, semmilyen konkrét könyvfordítási tervet nem lehetett véghez vinni. A probléma, mint azt már e szöveg elején megemlítettem, minden bizonnyal a kis, nem kommersz szerb kiadók anyagi gondjaiban – márpedig Krasznahorkai-prózát, tekintettel annak elitizmusára, Szerbiában csak ilyen kiadóknál lehet elképzelni –, illetve a „vad”, szabályozatlan könyvpiachoz szokott kiadói mentalitásban – magyarul, a szerzői jogdíjak kifizetését mellőzni próbáló hozzáállásban – keresendő. Így hát újfent csak az egyéni kezdeményezésre lehetett számítani, tehát, mondjuk, egy szerkesztő agilitására, mint *Az ellenállás melankóliája* esetében. Arra azonban, bevallom, még én sem számítottam, hogy 2013 végén, szinte a semmiből hirtelen előbukkan egy kezdő (bár már nem annyira fiatal) fordító, szakmáját tekintve újságíró, Moguscij Zoltán, azzal, hogy ő bizony önszorgalomból, a szerzővel, illetve kiadókkal való előzetes megbeszélés vagy szerződéskötés nélkül, lefordította szerbre az egész *Sátántangót* (!). Ezt a tényt Moguscij személyesen, a 2013-as belgrádi könyvvásáron közölte magával Krasznahorkai Lászlóval, a könyvvásár vendégével, aki ezen értelemszerűen elcsodálkozott és meglepődött.

Ez az önszorgalom, első nekifutásra, bármennyire is a procedúrákat, szabályokat kikerülő „kalózkodásnak” tűnhet, ugyanakkor egy tiszteletet parancsoló kitarásról is tanúskodhat, látószög kérdése. Szerbiában, a Kelet-Közép-Európára oly jellemző, szinte már örkényi groteszk országában, ez nem is olyan meglepő. Sőt, végső soron nem is biztos, hogy negatív végeredménnyel kecsegtet. Ebben az esetben az utóbbiról beszélhetünk. A szerzővel és a potenciális kiadóval való előzetes egyeztetés alapján ugyanis úgy döntöttem, hogy mint már viszonylag tapasztalt műfordító, belenézek a szövegbe, és ha a fordítás nem üti meg a mércét, akkor, jobb időkre várva, egyszerűen nem jelenik meg.

Kiderült azonban, hogy Mogucsij Zoltán fordítása nagyon is precíz, korrekt, még ha néhol előfordul is benne néhány tipikus kezdő hiba, úgyhogy, tekintettel az olvasóközönség Krasznahorkai-éhségére, a belgrádi Dereta kiadóvállalat szerkesztőjével, Aleksandar Šurbatovićtyal úgy döntöttünk, hogy az én kontrollszerkesztésemben és előszavammal megjelentetjük Mogucsij Zoltán *Sátántangó*-fordítását. Nem szeretnék itt most a fordító megoldásainak kritikájába bocsátkozni, ez részemről nem lenne sem kollegiális, sem korrekt, főleg, ha már a fordítása megjelenése mellett voksoltam. Egyetlenegy, de fontos megjegyzésem volt és van: a cím. Ez azonban sem a fordító, sem a saját rovásomra igazából nem írható. Szerbül ugyanis a *Satantango* cím, amelyről a szerkesztő döntött, műszó, és nem jelent semmit, idegenül, természetellenesen hangzik (Krasznahorkai 2016a). A szerkesztő azzal érvelt, hogy ez a cím a filmre emlékezteti majd az olvasókat, de szerintem éppen ezt kellett volna kikerülni, mondjuk, a *Sotonin tango* vagy a *Sotonski tango* vagy valami hasonló címválasztással (szó szerint visszafordítva „Sátáni tangó” vagy „A sátán tangója”). Igazolják ezt a regény más nyelvekre való fordításainak címei is, elég itt például Kovács Lea horvát fordítására gondolni: horvátul a cím úgy hangzik, hogy *Sotonski tango* (Krasznahorkai 2016b). Egy efféle megoldással a szerb fordításban is természetesebben hangzott volna a cím, és más módon kapcsolódott volna a szerb olvasóközönség szemében a már régen megnézett filmhez is.

A *Megy a világ* című könyv, tekintettel arra, hogy rövidebb, heterogén írásokból áll, értelemszerűen másféle fordítói stratégiát igényel, mint a regények, különösen, ha figyelembe vesszük, hogy ebben a könyvben Krasznahorkai néhány helyen eltér a rá jellemző hosszú mondatoktól, sőt, például a *Fehér György Molnár Henrikje* című írásban a rövid, pattogó mondatokra épít (Krasznahorkai 2013a, 139–152). Itt is, legalább annyira, mint a *Sátántangó* esetében, a megfelelő címválasztás az egyik legfontosabb fordítói probléma. Márpedig a *Megy a világ* cím a maga (látszólagos) egyszerűségében valójában rendkívül nagy problémának mutatkozott, csak a legvégén, hosszú töprengés után adtam címet a könyvnek. Ez a cím ugyanis első nekifutásra amolyan közhelynek, (népi) mondásnak vagy frazeologizmusnak tűnhet még a magyar olvasó számára is, kb. azzal a jelentéssel, hogy „múlnak az évszakok”, „fejlődik a világ”, „múlnak az évek”, vagy valami ehhez hasonlóval. Holott a magyar frazeológiai szótárakban ez a kifejezés ebben a formában sehol sem szerepel, és a Google-keresés is csak Krasznahorkai művének címét adja meg. Egyfajta trükkről, „krasznahorkaizmusról” van szó tehát (még akkor is, ha a kifejezés közhelyszerű hangzása miatt nem lehet itt holmi *hapax legomenon*ról beszélni), amely,

tekintettel a könyvben összegyűjtött szövegek-meditációk-novellák tematikáját, a világból való kivonulás programjáról tanúskodik.⁷

Mint azt a *Sátántangó* példáján már láthattuk, a más nyelvre való fordítások címei segíthetnek. Ebben az esetben azonban még ez sem biztos. Az angol cím, *The World Goes On* (John Batki, Otilie Mulzet és George Szirtes fordítása) találó, ám szerb verzióban túlzottan optimistán hangzana, márpedig ez a fajta optimizmus ennek a könyvnek az esetében legfeljebb ironikusan értendő. A német cím, a *Die Welt voran* (Heike Flemming fordítása) ugyancsak az előre mozgásra fekteti a hangsúlyt. A horvát fordító, Viktorija Šantić, a könyvnek a *Svijet ide dalje* (A világ megy tovább) címet adta, ami azért problematikus, mert a könyvben található egyik írás rájátszik a könyv címére, illetve finoman pontosítja azt. Ráadásul az eredetiben a *Megy a világ előre* című szöveg a Gonosz, a Sátán elszabadulásának és egy új világrend bekövetkezésének narratori víziójáról beszél a 2001. szeptember 11-i New York-i terrortámadások után.

A *Megy a világ* mint könyvcím és a *Megy a világ előre* mint a könyvben található egyik kulcsszöveg címe tehát egymásra játszik, és ha fordítóként úgy döntünk, hogy egyformán fordítjuk le mind a kettőt, akkor magát a könyvet olyan sok más novellagyűjtemény sorába tesszük, amelyben egy, a kötetben található írás címét emeljük ki, ami, főleg ilyen tudatos szerzői játék esetében, szerintem megengedhetetlen. A *Megy a világ előre* szövegcímet egyébként még talán úgy is lehetne értelmezni, mint valami jámbor népdal vagy népies dalocska első versszakát, amely, mondjuk, így vagy hasonlóképpen is hangozhatna: *Megy a világ előre / én pedig a mezőre*. Metaforikus potenciálját tekintve, a *Megy a világ* kifejezés ebben a kontextusban talán leginkább Federico Fellini *E la nave va* című filmjének a címére és részben jelentésmezejére is emlékeztethet.

Végül, hosszú töprengés után, miután elvettem a körülíró és a lényegyet elbanalizáló címeket, mint például azt, hogy *Život ide dalje* (Az élet megy tovább) vagy a *Život teče* (Megy az élet) alternatívát, az egyszerű, ám szerb nyelven első pillantásra furcsán hangzó tükörfordítás, az *Ide svet* mellett döntöttem, magát a könyvben található (kulcs)szöveget pedig úgy fordítottam, hogy *Ide svet napred* (Megy a világ előre), tehát újfent szó szerint. Az elidegenítő és ebből kifolyólag figyelemfelkeltő effektus itt a szerb olvasó számára abból is fakadhat, hogy a mondat igével kezdődik, ami szerbül ritkábban fordul elő. Az ilyen rövidebb szókapcsolatok, lexikális egységek szó szerinti fordítása tehát,

⁷ Szerbül valamivel részletesebben írtam a *Megy a világ* című kötet fordítási nehézségeiről, de ezt, a jelen szöveggel ellentétben, a célnyelvű olvasó szemszögéből próbáltam megtenni (Čudić 2020, 90–102).

legalábbis Krasznahorkai prózája ezt mutatja, néha akár célravezető is lehet. Egyszerű, de furcsa, vagy egyszerűségében is furcsa, szokatlan, ez lehetne a Krasznahorkai-könyvcímek mottója, és ezt kellene valahogy a fordítás(ok)ban is érzékeltetni.

Ezzel azonban még nem merítettük ki a könyvben található, fordítói szempontból kihívást jelentő szövegcímekeket. Még egyet említünk itt, *A Théseus-általános* című, filozofikus témájú írást. A szerzővel való konzultálás után kiderült, hogy az *általános* voltaképpen egy pszeudomatematikai kifejezés, amely az *állandóra* emlékeztethet, ám mégsem az. Újfent tehát egy *krasznahorkaizmussal* van dolgunk. A konvencionális matematikai terminus, a *konstanta* helyett tehát valami mást kellett kitalálni. Tekintettel arra, hogy nem egy állandóról, hanem általánosról beszélünk, illetve figyelembe véve azt, hogy a szerb matematikai szaknyelv az idegenül csengő, főleg görög vagy latin eredetű kifejezéseket részesíti előnyben, a szerzővel, illetve más szerb fordítókkal való hosszas konzultációk után az *univerzala*, a gyakorlatban nem használatos szó mellett döntöttem, amelyet semmiképp nem kell összetéveszteni az *univerzali*jával, amely nyelvészeti szakszó, és nyelvi univerzálét jelent. Több probléma vagy ellenérv is felvetődhetne persze ez ellen a kifejezés ellen, hiszen a szerb olvasónak ez inkább valami pszeudofilozófiai, mint pszeudomatematikai szakszónak tűnhet, még akkor is, ha az általános elidegenítő effektust talán sikerült is némiképp megőrizni.

Végül, de nem utolsósorban, ebben a könyvben is a legkülönbözőbb regisztráltásokkal találkozunk. Itt csupán az egyik legérdekesebb, legszokatlanabb regisztráltást említeném, amelynek fordítói megoldása egyáltalán nem biztos, hogy funkcionális ekvivalenciát eredményezett. A *Nine Dragon Crossing* című novella végén a holtreszeg – minden bizonnyal magyar – hatvanéves szinkrontolmács shanghai hotelszobájában félálomba merülve egy helyi tévécsatorna műsorát nézi (vagy inkább hallgatja). Ekkor egy majdhogynem transzcendens élménye lesz: a tévében egy előadó (vagy prédikátor) egy emelvényről az élet és a világ értelméről beszél, a létezés utolsó kérdéseit feszegetve. Ám a névtelen prédikátor ezt dél-kínai, lágy, kantoni dialektusban teszi. A lágy, dél-kínai beszéd ritmikusan váltakozik a narrátori hanggal, illetve a novellahős belső monológjával. Az író ezt, érdekes módon, nem magának a kínai nyelvnek a „grammatikátlanságával” (Apter 2006, 245) próbálja érzékeltetni, hanem úgy, hogy ékezetek nélküli magyar nyelven prezentálja az előadó/prédikátor beszédét (Krasznahorkai 2013a, 119–125).

A fordításban, amely a szerb ábécé latin betűs változatában jelent meg, hasonló eljárást alkalmaztam, nem használtam ékezeteket a *š, č, đ, ć, ž* betű-

kön, tehát helyettük következetesen *s*, *c* és *z* betűket írtam (a *đ* helyett *dj*-t használtam). A probléma akkor merült fel, amikor a szövegszerkesztő ezt először hibának nézte és javítást követelt, amikor pedig megpróbáltam neki elmagyarázni, hogy ez az eljárás valójában a dél-kantoni kínai dialektus lágyítását szeretné érzékeltetni, lábjegyzetet kért, amibe végül bele is egyeztem. Műfordítóként egyébként a lábjegyzetelést nem tartom szerencsés megoldásnak, főleg a Krasznahorkai-próza esetében. Ám amikor egy megoldás a szerkesztő szemében efféle magyarázat nélkül egyszerűen fordítói hibának tűnik, akkor kénytelenek vagyunk lábjegyzetben magyarázatot adni. Ha ez a magyarázat efféle poétikai és nem tárgyi – például kulturális reáliákra vonatkozó – problémára utal, akkor ez konkrét esetben egyfajta kisebb fordítói vereségként is elkönnyvelhető (Krasznahorkai 2019, 121).

Remélhetőleg e néhány kiragadott példa alapján is legalább részben érzékeltetni lehetett azt a komplex kulturális és irodalmi jelrendszert, amelybe Krasznahorkai művei a szerb kontextusban beágyazódnak vagy beágyazódni hivatottak. Ennek folytán annak a felelőssége, hogy milyen lesz egy vagy több mű recepciója az adott kultúrában, elsősorban a fordítóra hárul. Ebben a kiadói stratégia, amelyet elsősorban a profit utáni hajsza vagy a villámgyors pozitív kritikai visszhang reménye vezérel, nem biztos, hogy segít, legalábbis ha Krasznahorkai-művekről beszélünk. Sőt, szinte biztos, hogy nem segít, illetve kontraproduktív lehet. Közhelyszerűen hangozhat, hogy a Krasznahorkai-műveknek már az olvasása is rendkívül időigényes, a fordításukról nem is beszélve. Krasznahorkai nemzetközi recepciója kapcsán rendkívül gyakran idézik vagy parafrázeálják, bár rendszerint pontos hivatkozás nélkül, W. G. Sebald (1944–2001) kortárs német prózaíró kijelentését, miszerint „Krasznahorkai víziójának egyetemessége a *Holt lelkeket* író Gogoléval rokon, s a kortárs irodalommal kapcsolatos minden kétségünket eloszlatja” (lásd többek között például Kiss 2019). Ez a kijelentés még a kilencvenes évekből származik, ám azóta nagyon megváltozott a világ, az élettempó, az irodalomhoz való hozzáállás. Félő, hogy az instant megoldások „filozófiája” nemsokára az irodalomra is szép lassan rátelepszik. Ebben az esetben pedig ennek a tendenciának, főleg a kisebb kultúrákban, kisebb nyelvekben, az egyik első áldozata a fordítás és a fordításirodalom lesz.⁸ Ezt részben ezzel a szöveggel is bizonyítani szerettem volna. Remélhetőleg az elkövetkező évek, évtizedek megcáfolnak majd.

⁸ Emily Apter szerint a „globális nyelvek megváltoztatják a hatalmi egyensúlyt a világ kultúrájában” (Apter 2006, 3).

Irodalom

- Apter, Emily. 2006. *The Translation Zone: A New Comparative Literature*. Princeton and Oxford: Princeton University Press.
- Čudić, Marko. 2016. *Négy kísérlet Krasznahorkai Lászlóról / Četiri ogleđa o Laslu Krasnahorkaiju*. Beograd: Filološki fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Čudić, Marko. 2018. Szemelvények a magyar irodalom utóbbi néhány évtizedének szerbiai recepciójából. *Szépirodalmi Figyelő* (6): 27–39. http://epa.niif.hu/01400/01433/00089/pdf/EPA01433_szepirodalmi_figyelo_2018_6.pdf (2021. ápr. 25.)
- Čudić, Marko. 2020. Zbirka *Ide svet* Lasla Krasnahorkaija sagedana iz prevodilačke perspektive. In *Prevođenje kao veština i kao umetnost: Zbornik u čast Branimiru Živojinoviću povodom devedesetogodišnjice rođenja*. Ur. Kostić, Jelena et al. 99–102. Beograd: Fokus. <http://www.komunikacijaikultura.org/E-books/Zivojinovic.pdf> (2021. ápr. 25.)
- Even-Zohar, Itamar. 2004. The Position of Translated Literature Within the Literary Polysystem. In *The Translation Studies Reader*. Venuti, Lawrence (ed.). 192–197. London and New York: Routledge – Taylor&Francis Group.
- Even-Zohar, Itamar. 2007. A fordítás helye az irodalmi (több)rendszer elméletében. In *Kettős megvilágítás: Fordításelméleti írások Szent Jeromostól a 20. század végéig*. Ford. Janovits Enikő Mária. Szerk. Józán Ildikó – Jeney Éva – Hajdú Péter. 209–218. Budapest: Balassi Kiadó.
- Gentzler, Edwin. 2005. The role of the literary system in the larger social system. In *Routledge Encyclopedia of Translation Studies*. Baker, Mona (ed.). 169–170. London and New York: Routledge – Taylor&Francis Group.
- Hale, Terry. 2005. Publishing strategies. In *Routledge Encyclopedia of Translation Studies*. Baker, Mona (ed.). 190–194. London and New York: Routledge – Taylor&Francis Group.
- Kiss Judit. 2019. *Aki a törekeny örökkévalóságról hoz hírt – Krasznahorkai László Kossuth-díjas író díszdoktori címet kapott Kolozsváron*. <https://kronikaonline.ro/kultura/aki-a-torekeny-orokkevalosagrol-hoz-hirt-n-krasznahorkai-laszlo-kossuth-dijas-iro-diszdoktori-cimet-kapott-kolozsvaron> (2021. ápr. 25.).
- Krasnahorkai, Laslo. 2013b. *Melanholija otpora*. Preveo s mađarskog Marko Čudić. Beograd: Plato.
- Krasnahorkai, Laslo. 2016a. *Šatantango*. Preveo s mađarskog Zoltan Mogušćij. Redaktura prevoda Marko Čudić. Beograd: Dereta.
- Krasnahorkai, Laslo. 2019. *Ide svet*. Preveo s mađarskog Marko Čudić. Beograd: Rende.
- Krasznahorkai László. 2013a. *Megy a világ*. Budapest: Magvető.
- Krasznahorkai, László. 2013c. *The World Goes On*. Translated by John Batki, Otilie Mulzet and George Szirtes. New York: New Directions Publishing.
- Krasznahorkai, László. 2015. *Die Welt voran*. Übersetzt von Heike Flemming. Berlin: S. Fischer Verlag.

- Krasznahorkai, László. 2016b. *Sotonski tango*. Prijevod Lea Kovács. Zagreb: Naklada OceanMore.
- Krasznahorkai, László. 2017. *Svijet ide dalje*. Prijevod Viktorija Šantić. Zagreb: Naklada OceanMore.
- Papp, György. 2001. *Milyen kritika a fordításkritika?* Tóthfalu: Logos.
- Shuttleworth, Mark. 2005. Polysystem theory. In *Routledge Encyclopedia of Translation Studies*. Baker, Mona (ed.). 176–179. London and New York: Routledge – Taylor&Francis Group.
- Spivak, Gayatri Chakravorty. 2004. The politics of translation. In *The Translation Studies Reader*. Venuti, Lawrence (ed.). 397–416. London and New York: Routledge – Taylor&Francis Group.
- Vlajčić, Milan. 2013. Melanholija otpora. *Blic*, Beograd, 22. okt., 22.

THE TRANSLATIONAL CHALLENGES OF THE WORKS OF LÁSZLÓ KRASZNAHORKAI: ADDITIONS TO THE STUDY OF THE SUBJECT

The paper deals with the difficulties of translating the works of László Krasznahorkai into Serbian, not just from the perspective of translation theory and translation practice, but also from the situation of the Serbian publishing market and publishing policy. Three Krasznahorkai books have been published in Serbian translation so far, two of which have been translated by the author of this study, so a kind of subjectivity in the analysis was unavoidable. The difficulties of translation and the secrets of the translator's workshop will be discussed only in connection with these two works – the novel *The Melancholy of Resistance* and the book of short stories *The World Goes On*. The third book published in Serbian, Krasznahorkai's novel *Satantango* is mentioned in connection with publishing and translation ethics problems. The main problem that has left its mark on the reception of Krasznahorkai's works in Serbia stems from the discrepancy between the financial situation of the publishers and their excessive ambitions, which, in addition to specific literary translation problems, this study tries to circumvent.

Keywords: small languages, publishing policy, translation difficulties, translation ethics.

PREVODILAČKI IZAZOVI U DELIMA LASLA KRASNAHORKAIJA: PRILOZI IZUČAVANJU TEME

Studija se bavi teškoćama prevođenja dela Lasla Krasnahorkaija na srpski jezik, ne samo iz perspektive teorije i prakse prevoda, već uzimajući u obzir i situaciju na srpskom tržištu knjiga i izdavačku politiku zemlje. Tri su Krasnahorkaijeve knjige

do sada objavljene u srpskom prevodu, od kojih je dve preveo autor ove studije, tako da je određena doza subjektivnosti prilikom analize bila neizbežna. Kad je reč o prevodilačkim teškoćama i o „zanatskim tajnama“, ovde će o njima biti reči samo kad je reč o ova dva dela – romanu *Melanholija otpora* i zbirci priča *Ide svet*. Treća Krasnahorkaijeva knjiga prevedena na srpski jezik – roman *Satantango* – pominje se ovde u svetlu izdavačkih problema i pitanja iz domena prevodilačke etike. Glavni problem koji obeležava srpsku recepciju Krasnahorkaijevih dela proizilazi iz kontrasta između materijalnog položaja izdavača i njihovih preteranih ambicija. To je oblast na koju, osim na konkretne prevodilačke probleme, pokušava da ukaže ova studija. *Ključne reči*: mali jezici, izdavačka politika, prevodilačke teškoće, etika prevoda

A kézirat leadásának ideje: 2021. máj. 1.

Közlésre elfogadva: 2021. jún. 20.

LAJOS Katalin

Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem, Csíkszeredai Kar
Humántudományok Tanszék
Csíkszereda, Románia
lajoskatalin@uni.sapientia.ro

A SZEKUALITÁSRÓL VALÓ BESZÉD FRAZEOLÓGIÁJA CSÍKSZENTDOMOKOSON

The phraseology of the discourse about sexuality
in Csíkszentdomokos

Frazeologija erotskog izražavanja u Čiksentdomokošu

A csíkszeredai Pallas-Akadémia Kiadónál 2009-ben, majd 2010-ben második kiadásban megjelent Balázs Lajos hiánypótló könyve, *Amikor az ember nincs es ezen a világon: Paraszti nemi kultúra és nemi erkölcs Csíkszentdomokoson*. Ez a munka egy felcsíki falu, Csíkszentdomokos nemi életének és nemi erkölcsének az etnográfia eszközeivel történő feltérképezése, valóságos monográfiája ennek a még mindig tabuként kezelt témának. Maga a téma számos tudományterület érdeklődésére számot tart, de nem tudunk olyan munkáról, ami az etnográfia eszközeivel ilyen mélységekben tárgyalta volna a paraszti szexualitás és nemi erkölcs kérdéseit. Jelen tanulmányban arra vállalkozom, hogy a könyvben szereplő nagy mennyiségű adatközlői szöveget egy frazeológiai elemzésnek vetem alá, azt térképezem fel, hogy azok a témák, amelyek a szexualitáshoz kötődve jelennek meg a könyvben, hogyan villantják fel egy felcsíki falu élő nyelvhasználatának frazeológiai gazdagságát. *Kulcsszavak:* etnográfia, frazeológia, nemi kultúra, nemi erkölcs, tabu

Bevezetés

A paraszti szexualitás, nemi élet és nemi erkölcs kevésbé vizsgált területe a magyar (és nem csak a magyar) néprajznak, amit a téma érzékenységből, intim jellegéből és az őt gyakran övező tabuból fakadó kutatási nehézségek (is) magyaráznak. Természetesen létezik szakirodalma ennek a területnek

is¹, de korántsem állíthatjuk, hogy az emberi életnek és kultúrának ez a jelentős szelete olyan mértékben feldolgozott lenne, mint ahogy azt a jelentősége indokolná. Balázs Lajos könyve, az *Amikor az ember nincs es ezen a világon: Paraszti nemi kultúra és nemi erkölcs Csíkszentdomokoson* (2009. Csíkszereda: Pallas-Akadémia Kiadó) egy székelyföldi, felcsíki település paraszti nemi életének és nemi erkölcsének a monográfiája. Balázs Lajos hosszú, több évtizedes gyűjtőmunkájának eredménye ez a kötet, ami egyfajta mellékterméke az emberi élet fordulóit, a születés, lakodalom és halál rítusait vizsgáló kutatásnak (Balázs 1994, 1999, 2009). A kötet nemcsak impozáns terjedelme miatt lenyűgöző, hanem azért is, mert a néprajz eszközeivel megdöbbentő mélységekben vizsgál egy olyan témát, ami még napjainkban is tabunak számít mind a közbeszéd szintjén, mind pedig a kultúratudományok diskurzusában. A könyv 704 oldalon keresztül adatközlői szövegek sokaságát hozva részletekbe menően vizsgálja a csíkszentdomokosi paraszti nemi élet számos aspektusát, a korai gyermekkori szexuális tapasztalatoktól az ifjúkori beavatódáson át a házasság előtti, közbeni, házasságon kívüli és házasság utáni nemi életet és nemi erkölcsöt. Olyan mélységeit tárja fel a témának, amelyek az emberi élet legintimebb szférájához tartoznak, és csakis egy olyan kutató juthat el ezekhez az információkhoz, vallomásokhoz, aki szoros bizalmi kapcsolatot alakított ki adatközlőivel a több mint négy évtizednyi terepmunka találkozásai során.

A kötet anyaga dominánsan adatközlői anyag, amelyet a szerző értelmezései, elemzései vezetnek be, helyeznek kontextusba. A téma érzékenysége miatt az adatközlők adatai csak a nemet és az életkort tartalmazzák, egyes szövegekből kiderül a beszélő keresztneve vagy nevének kezdőbetűje, de ennél többet nem tudunk meg róluk. Amit megállapíthatunk, hogy 21 különböző 40 és 80 év közötti életkorú, férfi megjelölésű adatközlő van, és huszonhat 35 és 90 év közötti asszony szerepel, de ez természetesen nem jelenti azt, hogy a tényleges adatközlők száma is ennyi.

A 23 fejezet a gyermekkori, kamaszkori, ifjúkori, házasság előtti erotikát, a nemi életbe való beavatódást, a nászéjszakának, a házasságon belüli nemiségnek, a nemi élet gyakoriságának, viszállyainak és alkonyának témáit járja körül. Kitér a terhesség és a gyermekvállalás témájára, a nem kívánt gyermek, illetve a meddőség elleni küzdelemre, a férfi-nő kapcsolatra, a nemi test problematikájára, a szerelemmel és nemi élettel kapcsolatos hiedelmekre, a nemi

¹ A paraszti szexualitás magyar vonatkozású néprajzi szakirodalmához lásd: Bokor 2005, Hoppál – Szepes 1987a, 1987b, Kapros 1984, 1986, Novák 2004, Ortutay 1987, Pozsony 2004, Sári 2004, Szabó 2004, Szepes 1987, Szócsné Gazda 2001, Vajda 1983, 1987, 1988, 1999, Vargyas 1987, Zakariás 2007, Zelnik 1986.

devianciákra és perverziókra, a nemiséghez kapcsolódó játékokra és a nemiség sajátos nyelvzetére. Az utolsó fejezet egyfajta lokális „szerelem-szótár”, az adatközlői szövegekben előforduló erotikához kapcsolódó szó- és kifejezéstár, köztük e témához kapcsolódó szólásokkal és közmondásokkal.

E rövid recenziószerű bevezetésre azért volt szükség, mert a kötet tanulmányom nyersanyagát képezi, így fontosnak tartottam ismertetni a forrásszöveget és azt is, hogy minél tágabb szakmai közönséghez eljusson e figyelemre méltó könyv híre.

Tanulmányom a kötetben tematikus csoportosításban megjelenő adatközlői szövegek frazeológiáját elemzi, azt vizsgálja, hogy az erotika-szerelem-nemi élet rendkívül izgalmas, sok emléket, érzést, értékelést, tapasztalatot mozgósító témája az adatközlők szövegeiben milyen állandósult kifejezéseket hív elő, ebben felfedezhető-e valamiféle mintázat, lehet-e következtetéseket megfogalmazni a frazematípusok témához kötöttségével, gyakoriságával, a női és férfi nyelvhasználat frazeológiai sajátosságaival kapcsolatban. Anyagomban szerepelnek részben azok a kifejezések, szólások és közmondások, amelyek a kötet utolsó fejezetének szótárában is megjelennek, ezek szorosán kapcsolódnak a nemiség témaköréhez, ugyanakkor vizsgáltam azokat az egységeket is, amelyek nem közvetlenül a nemiséghez, hanem a vele érintkező egyéb témákhoz, értékelésekhez kötődnek.

Az elemzés elméleti és módszertani kerete

Egy frazeológiai elemzés első lépése annak tisztázása, hogy az állandósult szerkezetek milyen körére terjeszti ki a kutató a vizsgálatot, és milyen terminológiával dolgozik. A magyar és nemzetközi frazeológiai szakirodalom annyira gazdag elméleti-terminológiai munkákban, hogy a kutató – ha nem kimondottan az elméleti tisztázás szándékával végzi vizsgálatát – kénytelen munkahipotézisként kialakítani egy álláspontot, ami vagy azonos valamelyik szerző álláspontjával, vagy kombinálja több kutató szempont- és terminusrendszerét. Ha induktív jellegű és/vagy élőnyelvi vizsgálatról van szó, akkor előfordulhat, hogy az elemzett anyag sajátosságai felülírhatnak, módosíthatnak előzetesen elfogadott kategóriákat.

Kiindulópontként Forgács Tamás *Bevezetés a frazeológiába* című munkáját vettem (Forgács 2007)², és a következő frazematípusokat emeltem ki a

² A frazeológiai osztályozás kérdésével foglalkozó szakirodalomból csak néhány szerzőt és művet említtek, e dolgozatnak nem célja a téma történetének feltérképezése: Balázs 2009, Bárdosi 2003, 2012, Hadrovics 1996, Voigt 1979. Ortutay Gyula munkásságának jelentősége evidencia ebben a témakörben.

szövegekből, ezeket a hivatkozott könyvben előforduló sorrendben jelenítem most meg:

- Szólások
- Szóláshasonlatok
- Helyzetmondatok
- Szólásformájú csúfolók
- Kinegramma
- Szállóigék
- Közhely
- Funkcióigés kapcsolatok
- Kollokációk
- Onimikus frazeologizmusok
- Frazeológiai terminusok
- Páros frazeologizmusok
- Közmondások

Forgács kategóriái közül az én vizsgálatomból hiányzik a szólásformájú csúfolók és a funkcióigés kapcsolatok csoportja: az elsőre nem volt példa az anyagban, a másodikat a kollokációk közé soroltam. Ugyanakkor a Forgács Tamásnál külön osztályt képviselő páros frazeologizmus kategóriát altípusként kezelem, minden olyan frazeológiai egység, ami páros struktúrát mutat, ebbe az altípusba került. O. Nagy Gábor ezek egy részét párhuzamos szerkezetű szólásoknak tartja (O. Nagy 1976, 13, idézi Forgács 2007, 74). Forgács Tamás külön említi a párhuzamos szerkezetű szólásokat és a páros frazeologizmusokat, melyek az ikerformulákkal tartanak rokonságot. A példáiból azonban kiderül, hogy a két kategória között nincs jelentős különbség, illetve előfordulnak átfedések.

Forgács fenti szerkezeti-szemantikai keverékosztályozása egyike a lehetséges és létező osztályozásoknak, és a vizsgálat célja határozza meg, hogy melyik szempont válik dominánssá az adott kutatásban (Forgács 2007, 50). Az idiomatikus jelentés jelenléte vagy hiánya is fontos szempont a frazeológiai egységek kategorizálásában, ez a szemantikai szempont azonban átszövi az egyes kategóriákat, és egyedül nem elegendő ahhoz, hogy többé-kevésbé világosan elkülöníthető osztályokat hozzunk létre.

Jelen vizsgálatban forrásként tekintetem a néprajzi kötet adatközlői anyagára, és egy Excel adatbázisban rögzítettem minden olyan szerkezeti egységet, ami az állandósultságnak valamilyen fokán állt. Külön oszlopban idéztem a kontextust, amelyben előfordult az adott egység, hisz gyakran a kontextus nélkül el sem dönthető, hogy szabad szókapcsolatról vagy frazeológiai egységről van szó, ezt követi a kontextusból kiemelt frazéma, újabb adat a frazeológiai egység típusa, esetenként altípusa, az adatközlő, illetve a címszó, ami alapján csoportosíthatónak gondoltam az egységeket tematikai szempontból.

Az anyaggyűjtésnek ez a módja lehetővé teszi, hogy kvantitatív és kvalitatív megállapításokat tegyek a szerelemmel, nemi élettel, nemi erkölccsel, párválasztással, házassággal kapcsolatos adatközlői szövegek csíkszentdomokosi frazeológiájáról, illetve a csoportosítás-tipologizálás egyes problémás eseteiben is segítséget jelentett az, hogy együtt láthattam az azonos csoportba tartozónak gondolt példákat, így jobban kidomborodott az esetleges tévedés, vagy a kvalitatív elemzés számára kínálkozó szempont.

Az adatbázis kvantitatív elemzése

Az adatbázis összesen 1376 adatot tartalmaz a következő felbontásban:

Kollokáció 517

Szólás 336

Kinegramma 172

Helyzetmondat 160

Szóláshasonlat 107

Közmondás 69

Közhely 7

Frazeológiai terminus 6

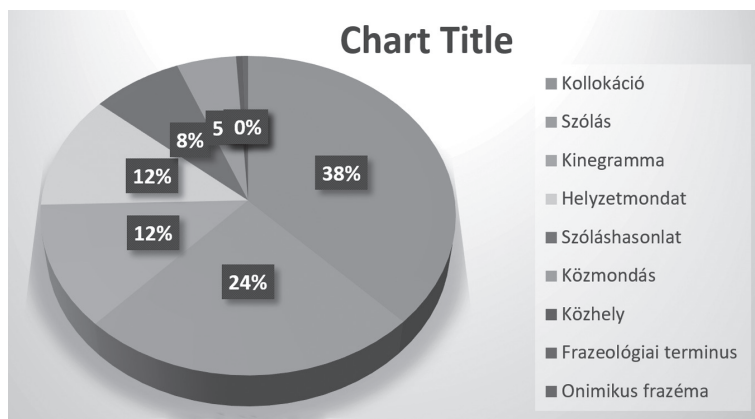
Onimikus frazéma 1

Szállóige 1

Az egyetlen szállóigeként azonosított egységet (*Zergess, s nyittatik, kérjél, s adatik*) nyugodtan lehet a közmondások között tárgyalni most, hogy tisztáztuk, hogy ismerjük bibliai eredetét, és valószínűleg maga az adatközlő is ismerte. A kontextus ugyan egyáltalán nem bibliai jellegű, így ironikus hangvételűvé válik a mondás:

A legény hazakísérte ezt, met ugye tudva vót, hogy még mások es kísérgetik. „Zergess, s nyitattik, kérjél, s adatik”, ugye. A legények az ilyennyel ezt csinálták. Kérték. S akkor az egyiknek azt mondta a leány, hogy „Én egyáltalán nem. Én még szűz vagyok.” S a legény azt felelte, hogy „Szűz vagy, mint a tenyerem a csákánytól!” Met az nagy erdőllő vót. Ezt nekem mesélte el a legény, hogy próbálkozott, „s képzeld, nekem nem engedte meg” (Balázs 2009, 547).

A kötet adatközlői szövegeiben azonosított frazematípusok előfordulási arányai a következőképpen ábrázolhatók:

Láthatjuk tehát, hogy a teljes anyag több mint felét (62%-át) teszi ki a **kollokációk** és **szólások** csoportja, a fennmaradó anyag 24%-át, tehát a teljes anyag szinte egynegyedét teszik ki a **kinegrammák** és **helyzetmondatok**. A kinegrammák – vagy más terminológiákban a szomatikus kifejezések – azért képeznek külön csoportot, mert bennük egy sajátos szemantikai vonás figyelhető meg, valamilyen testrészhez kapcsolódó gesztus jelenik meg bennük, és többnyire az elsődleges denotatív jelentésen túl egy másodlagos, többé-kevésbé idiomatikus jelentés is megjelenik. Forgács definíciójában „[k]inegrammának a gesztusnyelvi megnyilvánulások nyelvi kódolását nevezük, azaz a konvencionizált nemverbális viselkedésformák verbális kifejezését” (Forgács 2007, 81). Valójában Forgács szerint is az igei alapú szólások egyik szemantikailag sajátos csoportját képezik a kinegrammák. Ha a szólások és kinegrammák csoportját egy kategóriában jelenítenénk meg, akkor azt látnánk, hogy az anyagunk 74%-át a kollokációk és szólások képezik, szinte egyenlő arányban. Ez alátámasztja azt az elvárásunkat, hogy az élő beszédben a többé-kevésbé állandósult, a nyelv előregyártott elemeihez tartozó egységek

túlnyomó többségét az idiomatikus jelentést nem hordozó kollokációk és az idiomatikusnak különböző fokán álló szólások képezik.

Fontosnak tartom azonban külön kezelni a kinegrammák kategóriáját, mert elemzése sokat elárulhat arról, hogy a kötet sajátos tematikájú szövegei mely kinegrammákat aktivizálják leginkább, a gesztusnyelvnek milyen nyelvi formái jelennek meg leggyakrabban. A terjedelmi korlátok miatt ebben a tanulmányban nem tudok erre teret szálni, illusztrációképpen sorolok fel néhány kinegrammaként azonosított elemet az adatbázisból: *fogd bé a szájadot, ne vegyen a világ a szájára, csak a szája jár, nem vette le a szemit rólam, szemet hunytak, szemedet reavetted, vegyék le a lábáról, ne vethessen senki az orrára, mindenbe az orrod belé kell üssed, billenti fenéken, rúgta seggbe, verte volna a mellit, nem tudnak újjal rámutatni stb.* A legtöbb kinegramma a szájhoz (23), a lábhoz (19), a szemhez (19) és a kézhez (10) kapcsolódik.

Egyes frazeológiai tipológiákban külön kategóriaként említik a *beszédműveket*, közöttük a köszönéseket, megszólításokat, szitkozódásokat-átkozódásokat, politikai jelszavakat, sírfeliratokat, falfirkákat.³ Ezeket én a **helyzetmondatok** csoportjában tartom számon, ezek az egységek tipikus szituációk jelölését, beszédhelyzetre való reagálást, az emberi kommunikáció ismétlődő helyzeteiben szokásos verbális megnyilatkozásokat fejezik ki. Forgács Tamás történeti frazeológiai témájú akadémiai doktori értekezésében kifejti, hogy vannak „olyan témakörök és olyan lexikális területek, amelyek szinte »vonzák« a frazeológiai egységeket. Vannak továbbá bizonyos kommunikációs szituációk, amelyekben egyes frazematípusok jó eséllyel várhatók, és vannak olyan kommunikatív funkciók, amelyekben a beszélők előszeretettel használnak frazémákat” (Forgács 2018, 26).⁴ A szexualitásról, a nemi életről és az erkölcsről szóló beszéd véleményem szerint ilyen kommunikációs szituáció, és a vele kapcsolatos konfliktusos, érzelmektől fűtött helyzetekben várható, hogy a köszönés-köszöntés-áldás-átok-szitok-káromkodás formulái is megjelennek. A 160 helyzetmondatként azonosított egység között 42 káromkodás-szitokszó van, 29 indulatszó értékű egység, 22 figyelmeztetés, 17 tabusító körülírás, 3 elutasítás, 3 eskü, 3 köszöntés, 1 áldás, 1 elterelés, 1 hálaadás. A többi szerkezet az „akkor/arra mondják, amikor/aki” típusú, tipikus helyzetet megjelölő frazéma.

A frazeológiai egységek altípusaként kezeltem a **párhuzamos szerkezetű frazémákat**, az anyagban 33 ilyen egység van, ezek között 30 szólás, 2 helyzetmondat és egy kinegramma. Ez a teljes anyag 2%-a, a szólások 8%-a, a

³ Lásd Bárdosi 2012, 8.

⁴ Lásd Forgács 2021.

helyzetmondatok 1,25%-a, a kinegrammáknak pedig 0,58%-a. Ezek a számok talán alátámasztják azt, hogy a párhuzamos szerkesztés elsősorban a szólásokra jellemző, itt találjuk a legtöbb ilyen szerkezetet, de más kategóriák esetében is megjelenhet, aminek sajátos stilisztikai, kommunikatív hatása van.

A **szóláshasonlatok** 8%-át teszik ki az anyagnak, a 107 szóláshasonlatból 87 hasonlító mellékmondatos hasonlatot és 20 fokhatározói következményes mellékmondatot tartalmaz. Ez utóbbiak sajátossága, hogy jóval kisebb a kötöttségük, gyakorlatilag a hasonlított elég nagy változatosságot mutathat, a hozzá kapcsolódó hasonlító az, ami konvencionális kifejezőmód. Gyakorlatilag mind a húsz fokhatározói mellékmondat a „nagyon” jelentéskörét írja le változatos formában és változatos szituációkhoz kötődve.

A frazeológia legtöbbet kutatott, leginkább a kultúratudományokkal, folklorisztikával, mentalitástörténettel kapcsolatot tartó típusa a **közmondás** (5%), 70 ilyen egység fordult elő az adatbázisban. Közöttük akad olyan is, ami népdal-szöveg eleme, de a beszélő expliciten közmondásnak nevezi, így én is ekként tekintettem rá. A közmondás az egyetlen olyan frazeológiai egység, amire tudatosan is reflektálnak a beszélők, tudatában vannak annak, hogy egy közösségi bölcsességet, ítéletet megfogalmazó szokásos nyelvi elemmel van dolguk, és ezt mondandójuk alátámasztására, autoritásként használják. A 70 adatból 43 esetben van explicit utalás arra, hogy ez nem egy szabad, alkalmi szókapcsolat, mondat, hanem a közösségi tudás része.

Az anyag maradék 1%-át 7 **közhely**, 6 **frazeológiai terminus** és egyetlen **onimikus frazémaként** azonosított egység teszi ki.

A közhely elkülönítése a frazeológiai egységek többi típusától stilisztikai szempontok alapján történik. Az itt előforduló hét egység valóban szokványos fordulat: *ez az emberi élet; Eccer voltunk mű es fiatalok!; a bajt kerülni kell; ami elmúlt, vissza már nem jöhet; Ilyen az élet!; az élet megy tovább; még nem jött el az idő.*

A hat frazeológiai terminus közül három előfordulás a fenyőszurok két fajtáját nevezi meg, melyet egy növény hagymájával rágtak össze a legények és afrodisziákumként használták (*hopolyag szurok, csicseri szurok*). Szintén frazeológiai terminus a népi jog területéhez tartozó *magtalan juss*, ami azt az örökségformát nevezi meg, amit a gyermektelen férfi felesége örököl a férje után. További két terminus pedig az egyházi élet és vallásgyakorlat témaköréhez kapcsolódik: a *családos szentek* terminus Szűz Mária, Szent Margit és Szent Erzsébet gyűjtőneve, a *fekete mise* kifejezés pedig a román pópákkal, „kalugerekkel”⁵ mondatott fizetett mise valaki megrontására.

⁵ Kaluger – a román călugăr szó átvétele a moldvai és felcsíki nyelvjárásban.

A szövegben onimikus frazémaként azonosított egyetlen előfordulás lokális frazéma, egy asszonyt neveztek *Szent Kurvának*, ezt tulajdonnévként használták. Előfordulhat, természetesen, hogy ez a specifikus név állandósul, és a későbbiekben minden hasonló magatartású nőt így neveznek meg, vagy a közösségi emlékezetben ezen a néven emlékeznek meg erről a személyről, tehát szintén a frazémák születésének folyamatát figyelhetjük meg. A kontextus a következő: „Akkor annyira lábra kapott, hogy a papokhoz es bévágódott, s hát lett egy szent belőle. S Szent Kurvának nevezik a faluba. Mikor lássák vagy hallanak erről az asszonyról, mondják, hogy »Na, nem hiába mondják, hogy minden kurvából eccer szent lesz«” (Balázs 2009, 530, N 69).

Érdeemes megfigyelni, hogy a fenti három mondatban egy kinegramma (*lábra kapott*), egy onimikus frazéma (*Szent Kurva*) és egy közmondás (Na, nem hiába mondják, hogy *minden kurvából eccer szent lesz*) szerepel, nagyon magas tehát a frazemasűrűség. Látható az is, hogy sem a közhelyek, sem az onimikus frazémák, sem a frazeológiai terminusok nem jelentős elemei a szerelem paraszti élőnyelve frazeológiájának.

Kvantitatív szempontból releváns lehet még az is, hogy az 1376 adatból 205 tartozik férfi adatközlőhöz, a többi 1171 adat mind női adatközlők vallomásához kötődik (egy adatközlő nemét és életkorát nem jelzi a szöveg). A szerelmi étellel kapcsolatos frazeológiai egységeket tartalmazó szövegeknek csak szűk 15%-a jelenít meg férfi szempontot és beszédmodot, a teljes kötetre tehát női dominancia jellemző.

Tematikai elemzés

A mennyiségi mutatókon túl igyekeztem tematikailag is feldolgozhatóvá tenni az anyagot, így mindegyik adatot egy témaszóval, aminek segítségével könnyebben csoportosíthatóak az adatok aszerint is, hogy adott témákhoz kapcsolódva milyen egységek jelennek meg, illetve milyen tematikai irányvonalak körvonalazódnak a szövegben. Ezt a csoportosítást csupán munkaeszközként kezelem.

Kétszázkilencvennyolc címszó mentén tettem kereshetővé az adatbázist, és ezek között 36 olyan van, amivel kapcsolatban tíznél többször fordult elő valamilyen frazeológiai egység. Ezek előfordulási gyakoriságuk sorrendjében a következők: *kétes erkölcsű nő* (72), *szex* (69), *isten* (41), *ész* (35), *szem* (29), *szó* (28), *alkalom* (27), *száj* (27), *szüzesség* (25), *élet* (24), *szégyen* (23), *házasságtörés* (22), *maga* (21), *láb* (21), *menstruáció* (19), *béke* (18), *vér* (17), *házasság* (15), *kielégületlenség* (15), *nemi szerv* (15), *férfi* (14), *kéz* (14), *összetör* (14), *pletyka* (14), *kitáncoltatás* (13), *úgy* (13), *agresszió* (12), *asszony* (12),

feleség (12), gyermek (12), házasságon kívüli terhesség (12), gyermekágy (11), fej (10), házastársi kötelesség (10), leány (10), nyak (10).

Első helyen a „kétes erkölcsű nő” áll (az adatbázisban a *kurva, botlott leány, megesett leány, ágra járó leány stb.* szerepel konkrét megnevezésként.) Második helyen a „szex” témája szerepel 69 előfordulással, de ha idevesszük még a szintén a szex témája kapcsán megjelenő *alkalom (27), házasságtörés (22), vér (17), kielégületlenség (15), házastársi kötelesség (10), házasság előtti nemi élet (7), megszakított közösülés (7), kielégülés (6), nemi élet hiánya (6), nemi vágy (5), zsigora (3)* címszókat, akkor 194 előfordulással máris első helyre kerül az a téma, ami várhatóan a központját képezi minden nemi életéről és nemi erkölcsről szóló beszédnek.

Harmadik helyen 41 előfordulással az „isten” témaszót tartalmazó frazémák vannak. Ezek leggyakrabban helyzetmondatok, a köszönés-káromkodás-szitok-átok-áldás-eskü témakörébe tartoznak, közülük sok indulatszó-értékű.

Balázs Lajos értékelése szerint a nemiségről való beszéd központi elemét a szégyen képviseli, több kontextusban is említi, hogy a vizsgált településen a szégyen és tiltás meghatározó a nemiségről való paraszti gondolkodásban. A frazeológiai egységekben 23 előfordulással a 11. helyen szerepel ez a témaszó az előfordulások gyakorisági sorrendjében, a *szégyent hozni valakire/szégyenbe hozni valakit; szégyent hozni a fejemre/nyakamra/arcomra; szégyenben maradni/keverni/kerülni; (nem) szégyellni magát; beléhal a szégyenbe; a szégyen öli meg* kollokációk ragozott-személyjelezett alakjai, illetve egy szólás (*Azt hittük, a földbe belésüllyedünk!*) és egy közmondás (*Olyannal indulj meg este, hogy nappal se szégyelld*). Ha a szégyen szónak a szabad szókapcsolatokbeli előfordulásait is figyelembe vettem volna, akkor jóval nagyobb előfordulásszám támasztaná alá nyelvileg is a szerzőnek a megállapítását arról, hogy a paraszti szexualitásban ez az érzés jelentős szerepet játszik.

A továbbiakban a terjedelmi korlátok miatt egyetlen témaszó, a legnagyobb gyakorisággal előforduló „kétes erkölcsű nő” témájához tartozó egységeket elemzem, mintegy ízelítőt nyújtva a csíkszentdomokosi nemi élet és nemi erkölcs frazeológiai oldaláról.

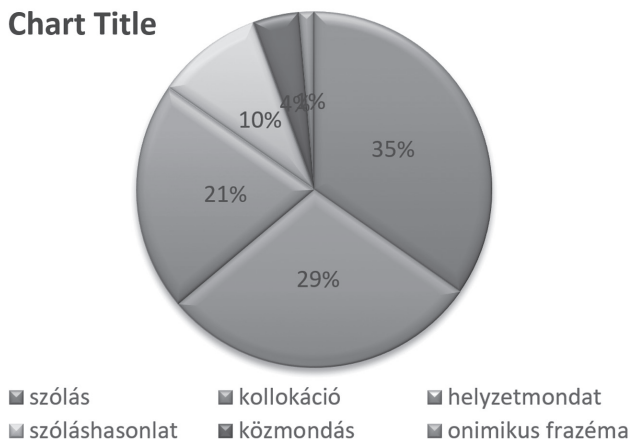
Botlott leány, megesett leány, ágra járó leány, falu kurvája – erkölcs, ítélkezés és frazeológia Csíkszentdomokoson

Választásom, hogy az erkölcsi szempontból kétes megítélésű leányrasszonyra vonatkozó frazémákat elemezzem részletesebben, a következő érvekkel indoklom:

1. ehhez a témához kapcsolódnak a legnagyobb számban különböző típusú frazeológiai egységek,
2. a helyzetek, amelyek kapcsán megjelenik, átfogják az emberi élet minden fontos szakaszát – a leánykortól az időskorig, özvegységig,
3. a gyakori előfordulású frazématípusok közül csak a kinegrammák hiányoznak ebből a témakörből, a többiek jól reprezentálják a frazématípusok teljes anyagbeli arányait (a szólások és kollokációk 64%-ban, a helyzetmondatok 21%-ban, a szóláshasonlatok 10%-ban, a közmondások 4%-ban, az onimikus frazémák pedig 1%-ban fordulnak elő),
4. szemléletesen illusztrálja a hagyományos paraszti falu szigorú erkölcsi felügyeletét, a szégyen-tiltások-tabu hármasszorításában működő paraszti szexualitást.

Ami eltér a teljes adatbázis jellegzetességeitől, az az, hogy a kollokációk és szólások felcserélik a helyüket: az erőteljes erkölcsi ítélezés, a közösségileg elfogadott normák védelme és valószínűleg a téma intenzív átbeszéltsége miatt gyakoribbak az idiomatikus jelentésű szerkezeteket, mint az idiomatikus jellegű egységeket. Hiányzik ugyanakkor a kinegrammák csoportja, ami a teljes anyagban viszonylag jelentős helyet foglal el. Mennyiségileg 25 szólás, 21 kollokáció, 15 helyzetmondat, 7 szóláshasonlat, 3 közmondás és 1 onimikus frazéma fordul elő ebben a témakörben.

Chart Title

A következőkben felsorolom a frazéma-előfordulásokat típusonként, előfordulási gyakoriságuk sorrendjében, hogy egységében láthassuk az anyagot, „cseppben a tenger”. A zárójelben feltüntetett számok azt jelzik, hogy az adott szerkezet hányszor fordult elő ebben a formában az anyagban.

Szólások: *a falu kurvája (2); a falu kurvája/a falu bikája; kikapott leány; megvetett leány; megbotlott leány (3); botlott leány (5); ágra járó leány; könnyű préda; jó szívű; víg elejű; sok pohárból iszik (2); sok vederből ivott; azt se tudja, hány pohárból ivott, s melyikből ivott.*

Kollokációk: *nagy kurva; mocskos kurva (8); rongy kurva; rohadt kurva; romlott leány, romlott asszony; kájmán leány; nagy betyár leány; kikapós leány; betyár menyecske; cifra menyecske; hetyki-petyki betyár fehérnép; rossz viseletű; vén majom; ügyet se vet arra a leányra; kurvaságra adta magát.*

Helyzetmondatok: *szűk szoknya, s bő pina (2); mocskos kurva (5); mocskos, büdös kurva (2); te mocskos, tetrabugyis kurva; Büdös kurva!; Kurva dög! (2); csak az nem ment, aki sietett a gyorsvonatra; aki nem siet a vonatra, az nem áll meg nála; mennyi az ára egy kiló húsnak? S asszonya „100 lej s egy fazak liszt”.*

Szóláshasonlat: *olyan vót, mint a bazsarózsa; Olyan vót a két orcája, mint a vér; mint a méhek a mézre, arra rajoztak; A konytukat hagyták el, úgy mulattak; mint méhek a lépes mézet; Jobban kezdték kerülgetni, mint az ördög a keresztet; marják, mint az idegen ludat a ludak.*

Közmondás: *a legnagyobb kurvának van a legnagyobb szerencséje; Minden kurvából eccer szent lesz (2).*

A kollokációk és helyzetmondatok között úgy tűnik, hogy átfedés van, ami magyarázatra szorul: mindkét helyen szerepel a *mocskos kurva* szerkezet, és ebből az egyszerű felsorolásból az sem látszik, hogy a *rongy kurva* vagy *rohadt kurva* kollokáció miben más, mint a *büdös kurva* helyzetmondat. Alapvető különbség közöttük, hogy míg a kollokációk egy elbeszélő szövegben megnevezésként jelenítik meg a szerkezetet, addig a helyzetmondatokban függő, független vagy szabad-függő beszédben jelennek meg, párbeszédés helyzeteket idéz a visszaemlékező, és erőteljes indulat, ítélet és gyakran a verbális agresszió jelenik meg bennük. Példaként idézek egy-egy részletet mindkét előfordulásra:

Kollokáció:

Ott fent, Cseralatt, ott es két negyven éves legény. Hát ott es az anyjuk: „Azt ne vedd el, met bákói az anyja. Ide nem hozod! Azét kénlódtunk, azét építettünk? Mit gondolsz ilyenvel? Még nekem es mondta, »Nézd meg te, ez a B, R.-nek a lejárta ide jó fel a szomszédba, hogy találkojjék Gusztival. Nézd meg, még felcsináltassa magát!... Hát annak az anyja egy *mocskos kurva vót*«” (Balázs 2009, 197, N 66).

Helyzetmondát:

Annyi történt, hogy mai napig hallja az urától. Ha iszik, s egy kicsit megharagszik, abba a helybe eléjő: „*Mocskos kurva vótál!*” – a szemire veti most is, idős korba, pedig 70 felé vannak. Elpanaszolta az asszony, hogy most is, ha iszik ezt az orrára hányja. Hiába mondta, hogy csak egy vót, azt vette, hogy „a lúdnak a vízbe a nyoma nem látszik”. Ha eccer nem vótál szűz, lehattél százval es (Balázs 2009, 121, N 68).

Talán e két példából is érzékelhető, hogy kollokációként megnevező funkciót tölt be a szerkezet, valakiről állítják, hogy kiérdemelte ezt a minősítést, vagy ekként tartotta számon a közösség, a helyzetmondatok párbeszédés szövegeket idéznek, melyekben a beszélők a szemtől szembeni kommunikációban szitokszóként használják a szerkezetet. A házastársi féltékenység és verbális agresszió, a riválisok közötti féltékenység, a szülői féltés és kontroll helyzetei hívják elő.

A következő részlet a közösség ítéletét fogalmazza meg azokkal a lányokkal szemben, akik nem a normának megfelelően öltözködtek vagy viselkedtek. *A szűk szoknya, s bő pina* helyzetmondát – amit idézetként jelenít meg a beszélő mint a helyzetben szokásosan elhangzó mondatot, példázza azt a folyamatot is, ahogy a divat és szokások változását követi a frazeológia:

Az én koromba, aki egy kicsit es feltűnt, mutogatta magát, kurvának nevezték. „Jóféle, józű, ne hogy néz ki, ne, mit csinál!” [...] Egy kicsit-kicsit mikor kezdett bójóni a szűk szoknya, már rea mondták, hogy „*szűk szoknya, s bő pina*”. Má csúfolkodtak vele. Arról a leányról má azt gondolták, hogy adakozó, jó szívű (Balázs 2009, 111, N 69).

A következő helyzetmondát és kontextusa szintén a frazémák születésének folyamatát szemlélteti, ahogy egy konkrét helyzetben egy adott beszélő mondasát felkapja a közösség, és elkezd más helyzetekben is használni. Azt a kiszolgáltatott emberi helyzetet is felmutatja, amikor a család fenntartása érdekében pénzért nyújtott szexuális szolgáltatást a háziasszony, ezt a falu részben meg is értette, elnézte:

Volt itt a felsőbb utcába egy asszony, azt mondta, hogy „ő nem bolond, hogy őt szalmazsáknak tarcsák, hanem ha csinálja, fizesse meg”. Kérdeztem há mennyit fizetnek? S azt mondja *100 lejt s egy fazak lisztet*. A másik Felszegbe özvegyen maradt. S odajártak az emberek, s idős legény, s minden. Mondták, hogy „Na, Mariska néni, mennyi az ára egy kiló húsnak?” S aszongya „*100 lej s egy fazak liszt*”. Hát annyit kacagtuk. Pedig ügyes család vót. De hát nem vót más kereső a családba, s

így megengedte. De kijelentette: „100 lej s egy fazak liszt.” Még most is folytassák a fiatalok ezt a mondást (Balázs 2009, 100, N 65).

A témához kapcsolódó szólások közül kiemelkedik a *sok vederbül ivott, sok pohárból iszik* szólás és változatai. Arra a leányra mondták, aki több fiúval volt, és nem tudta, hogy gyermekének ki az apja – az apaság kérdése rendkívül fontos ebben a társadalomban fiúnak-lánynak egyaránt. Idézek közülük kettőt kontextusukkal együtt:

Azt mondták, „*sok vederből ivott a leány, s nem tudta, hogy melyiktől sikerült*” (Balázs 2009, 176, F 68).

Botlott, megbotlott. De azt is mondták, amelyik többel vót, *azt se tudja, hány pohárból ivutt, s melyikből ivutt* (Balázs 2009, 176, N 67).

Kontextus és frazéma kapcsolatának fontosságára két szóláshasonlatot hozok, melyek ugyanannak a szövegnek a részei. Ha kontextus nélkül olvasuk az *olyan vót, mint a bazsarózsa* vagy az *olyan vót a két orcája, mint a vér* szóláshasonlatokat, akkor a szépség, egészség jelentései aktivizálódnak, a konkrét kontextusban viszont a szabados életű lányokra vonatkozik, akik a sok és változatos partnerrel zajló nemi életük dacára nemhogy csúnyábbakká válnának, hanem még jobban kivirágognak:

Tudtunk egymásról, há jó barátok vótunk. S én elhíttam a leányt táncba, s táncoltattam, s legalább eccer vagy kéccer elintéztem, s akkor ő kísérte haza s csinálta tovább. S teccik-e elhinni, *olyan vót, mint a bazsarózsa*. Nem beszakadt a szeme alja, vagy rosszul lett, hanem hízott-hízott. Minél többet csináltuk, annál betyárabb vót. *Olyan vót a két orcája, mint a vér* (Balázs 2009, 95, F 75).

A mint a méhek a mézre, arra rajoztak, mint méhek a lépes mézet... versengtek a fiúk és Jobban kezdték kerülgetni, mint az ördög a keresztet szóláshasonlatok mind azt fejezik ki, hogy az a lány, akiről tudni lehetett, hogy megengedi a szexuális közeledést, milyen – amúgy elítélendő – népszerűségnek örvendett. Kettőt idézek belőlük:

S egy alkalommal mesélte el nekem, hogy olyan történt, hogy olyan alkalommal ment ugyanahhoz a lejánhoz, me neki volt más szereteje, csakhát ez hagyta, s odamentek, ugye, *mint méhek a lépes mézet... versengtek a fiúk, hogy melyik kíséri haza ezer...* (Balázs 2009, 171, N 67).

E má fel van törve. *Jobban kezdték kerülgetni, mint az ördög a keresztet* (Balázs 2009, 191, N 66).

Végül pedig a frazeológiai egységek közül a parömiológia területéhez (is) tartozó három közmondással zárom elemzésemet. Mindhárom közmondás azt fejezi ki, hogy az erkölcsi határok átjárhatóak, részben a közösségen belül léteznek olyan erők, melyek lehetővé teszik a bűnök látszólagos bocsánatát, részben pedig az emberi természet olyan, hogy próbál megszabadulni a rásütött bélyegtől. Ahogy e három közmondás mutatja, az egyszer elhangzott ítélet érvényes marad a közösségi emlékezetben:

S most az a leány, ugye, az egész falu lemondta, olyan szerencsét kapott, hogy a legtisztességesebb leján nem kapott olyan férjet. Mondják az asszonyok, hogy *a legnagyobb kurvának a legnagyobb szerencséje van* (Balázs 2009, 156, F 70).

Azt tarcsák, hogy az ilyenek jó templombajárók lesznek. „*Minden kurvából eccer szent lesz*”, ezt mondják (Balázs 2009, 530, N 69).

Akkor annyira lábra kapott, hogy a papokhoz es bévágódott, s hát lett egy szent belőle. S Szent Kurvának nevezik a faluba. Mikor lássák vagy hallanak erről az asszonyról, mondják, hogy „Na, nem hiába mondják, hogy *minden kurvából eccer szent lesz*” (Balázs 2009, 530, N 69).

Következtetések

Tanulmányom egy paraszti nemi étellel és nemi erkölccsel foglalkozó lokális jellegű, de univerzális következtetéseket lehetővé tevő kötet frazeológiáját elemezte, és a könyv adatközlői szövegeiben fellelhető 1376 frazeológiai egység kvantitatív elemzése és egy kiválasztott témához tartozó elemek kvalitatív elemzésével von le következtetéseket a (paraszti) szerelem frazeológiájával kapcsolatban.

Általános következtetésként megfogalmazhatjuk, hogy a mélyinterjúkban feltett kérdésekre az adatközlők olyan szövegekkel válaszoltak, melyeknek frazeológiai gazdagsága jelentős. Ez várható is volt, hiszen a szerelem témája önmagában is, de a házasság, házasságtörés, párválasztás, szex kapcsolódó témáin keresztül még inkább érzelmekben, ítéletekben, véleményekben gazdag reakciókat vált ki. Ezeket nagyon sokszor frazeológiai egységek segítségével fejezik ki az adatközlők. Mennyiségileg a kollokációk dominálnak, ez alátámasztja azt a nyelvészeti tényt, hogy a nyelv előregyártott, félkész elemeinek jelentős szegmense ez az idiomatikus jelentést nélkülöző frazematípus.

A frazémák tematikai csoportosítása nyomán kialakult a frazeológiailag legerőteljesebben jelölt témák csoportja, amelyek közül az „első helyezettet”

emeltem ki, az *erkölcsileg elítélhető magatartású nő* témáját. Ez a téma elsősorban megnevező funkciójú kollokációkat aktivizált, és lehetőség nyílt ezen elemek vizsgálata során, hogy egyes kollokációk és a helyzetmondatok közti kapcsolatot elemezzük. Kiderült, hogy önmagában nem mindig dönthető el, hogy egy egység kollokáció vagy helyzetmondat, a kontextus jellegzetességeinek mérlegelése nyújthat szempontot az elkülönítésükben.

Ugyanakkor az ehhez a témához kapcsolódó 72 elem vizsgálata során egy erőteljesen ítélkező, szigorú szabályok szerint működő társadalom képe bontakozik ki, ahol elsősorban a nők helyzetét figyelni árgus szemekkel a közösség, és az egyszer rásütött bélyegtől nincs lehetőség a megszabadulásra, jóvátételre. A nemiség kapcsán erős indulatok korbácsolódnak fel, melyek szópárbajban, veszekedésekben, folyamatos szemrehányásokban jelenítődnek meg, és ezeket az indulatokat gyakran fejezik ki frazémák segítségével.

A női-férfi szempontok vizsgálatára nem került sor, mindenesetre az adatközlők arányai – ha megszólalásaik számát és terjedelmét tekintjük – a női szempont felé billentik a mérleg nyelvét. Ehhez a témához hasonlóan még sok elemzési szempont kínálkozik az anyaggal kapcsolatban, ezeket későbbi tanulmányokban fogom körüljárni (verbális agresszió, a tabusítás frazeológiai eszközei, a közmondások szövegbeli működése).

Irodalom

- Balázs Géza. 2009. A helyzetmondat interdiszciplináris megközelítése – a Magyar szólástár korpusza alapján. In *Diskurzus a grammatikában – grammatika a diskurzusban*. Szerk. Keszler Borbála – Tátrai Szilárd. 127–132. Budapest: Tinta Kiadó.
- Balázs Lajos. 1994. *Az én első tisztességes napom: Párvalasztás és lakodalom Csíkszentdomokoson*. Bukarest: Kriterion Kiadó.
- Balázs Lajos. 1995. *Menj ki én lelkem a testből: Elmúlás és temetkezés Csíkszentdomokoson*. Csíkszereda: Pallas-Akadémia Könyvkiadó.
- Balázs Lajos. 1999. *Szeretet fogott el a gyermek iránt: A születés szokásvilága Csíkszentdomokoson*. Csíkszereda: Pallas-Akadémia Könyvkiadó.
- Balázs Lajos. 2009. *Amikor az ember nincs es ezen a világon: Paraszti nemi kultúra és nemi erkölcs Csíkszentdomokoson*. Csíkszereda: Pallas-Akadémia Könyvkiadó.
- Balázs Lajos. 2020. *Cérna és tű: A paraszti világ szerelmi eposza*. Csíkszereda: Gutenberg Könyvkiadó.
- Bárdosi Vilmos (főszerk.). 2003. *Magyar szólástár: Szólások, helyzetmondatok, közmondások értelmező és fogalomköri szótára*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.

- Bokor Zsuzsa. 2005. Technikák a prostituáltak marginalizálására és a nemzeti térből való kizárásra. In *Lenyomatok 5*. Szerk. Jakab Albert Zsolt – Szabó Á. Töhötöm. 215–236. Kolozsvár: KJNT.
- Forgács Tamás. 2007. *Bevezetés a frazeológiába: A szólás- és közmondáskutatás alapjai*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Forgács Tamás. 2021. *Történeti frazeológia: A történeti szólás- és közmondáskutatás kézikönyve*. Budapest: Tinta Kiadó.
- Hadrovics László. 1996. *Magyar frazeológia*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Hoppál Mihály – Szepes Erika. 1987a. Erősz a folklórbán. In *Erősz a folklórbán: Erotikus jelképek a néphagyományban*. 5–11. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Hoppál Mihály – Szepes Erika. 1987b. Előszó. In *A szerelem kertjében: Erotikus jelképek a művészetben*. 5–11. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Kapros Márta. 1984. Megesett lányok az Ipoly menti falvak társadalmában. *A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve* (10): 319–341.
- Kapros Márta. 1986. *A születés szokásai és hiedelmei az Ipoly mentén*. Debrecen: KLTE, Néprajzi Tanszék.
- Novák László Ferenc. 2004. Az erősz a népi kultúrában: Verbális és ikonográfiai megnyilatkozások. In *Tisicum*. Szerk. Benedek Csaba et alii. 269–271. Szolnok.
- Ortutay Gyula. 1987. A magyar parasztság szerelmi élete. In *Erősz a folklórbán: Erotikus jelképek a néphagyományban*. Szerk. Hoppál Mihály – Szepes Erika. 12–19. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Petrik Emese. 2011. A nemes érzelmek belső holdudvara. *Létünk* 42 (1): 201–207. http://epa.oszk.hu/00900/00997/00016/pdf/EPA00997_Letunk_2011_01_201-207.pdf (2021. márc. 1.)
- Pozsony Ferenc. 2004. Meztelenség és erotika az erdélyi és moldvai népszokásokban. In *Tisicum XIV*. Szerk. Benedek Csaba et alii. 301–303. Szolnok.
- Sári Zsolt. 2004. Erotikus és termékenységszimbólumok a táplálkozéskultúrában. In *Tisicum XIV*. Szerk. Benedek Csaba et alii. 277–280. Szolnok.
- Szabó László. 2004. Közösség és nemi élet. In *Tisicum*. Szerk. Benedek Csaba et alii. 315–321. Szolnok.
- Szepes Erika. 1987. Carmina Priapea. In *A szerelem kertjében: Erotikus jelképek a művészetben*. Szerk. Hoppál Mihály – Szepes Erika. 136–178. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Szöcsné Gazda Enikő. 2001. *Erkölc és közösség: Orbai széki erkölcsirányítás a XVII–XVIII. században*. Csíkszereda: Pro-Print Kiadó.
- Vajda Mária. 1983. A parasztság szerelmi életének kutatása. In *Néprajzi Tanulmányok Dankó Imre tiszteletére*. Szerk. Balassa Iván – Ujváry Zoltán. 677–687. Debrecen.
- Vajda Mária. 1987. Vallomások a paraszti szerelmi életéről. In *Erősz a folklórbán: Erotikus jelképek a néphagyományban*. Szerk. Hoppál Mihály – Szepes Erika. 183–217. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.

- Vajda Mária. 1988. *Hol a világ közepe?: Parasztvallomások a szerelemről*. Kecskemét: Erdei Ferenc Művelődési Központ.
- Vajda Mária. 1998. „Amely firfinak az arany szeget megkötik”: Szexuális szokások a magyar néphagyományban. *A debreceni Déri Múzeum Évkönyve* 73. 355–428.
- Vajda Mária. 1999. „Komámasszony adjon nekem szállást...”: Adalékok a koma és komaasszony közötti szexuális kapcsolathoz a magyar néphagyományban. *A debreceni Déri Múzeum Évkönyve* 74. 207–226.
- Vargyas Lajos. 1987. Szerelmi – erotikus szimbolika a népköltészetben. In *Erősz a folklórban: Erotikus jelképek a néphagyományban*. Szerk. Hoppál Mihály – Szepes Erika. 20–39. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Voigt Vilmos. 1979. Kisepeikai prózaműfajok. In *A magyar folklór*. Szerk. Ortutay Gyula. Egyetemi tankönyv. 283–323. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Zakariás Erzsébet. 2007. Népélet és szexualitás. In „Édesanyám kicsikorban megtanított...” 68–74. H. n.: Triade Kiadó.
- Zelnik József. 1986. Homo ludens erotikus. In *A szerelem kertjében: Erotikus jelképek a művészetben*. Szerk. Hoppál Mihály – Szepes Erika. 136–178. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.

THE PHRASEOLOGY OF THE DISCOURSE ABOUT SEXUALITY IN CSÍKSZENTDOMOKOS

The book *What makes you feel out of this world: Sexual culture and morality among peasants* by Lajos Balázs (Pallas-Akadémia, 2009; second edition 2010) met a long-felt need on the topic. The work is an ethnographic survey, an actual monograph of the topic of sexuality and sexual morality in a village of Eastern Transylvania, Csíkszentdomokos (Sândominic). Various scientific fields (sociology, sexual-psychology, folkloristics etc.) concern themselves with the topic of the book, yet it is still a taboo in Romanian culture, and there is no other work which tackles with the specific tools of ethnography this topic in a depth, so it can be considered a really important achievement in the field. The paper undertakes the task of analysing the phraseology of the texts of the interviewed subjects, and by mapping the topics related to the issue of sexuality show the richness of phraseology in this village.

Keywords: Lajos Balázs, ethnography, phraseology, sexual culture, sexual morality, taboo

FRAZEOLOGIJA EROTSKOG IZRAŽAVANJA U ČIKSENTDOMOKOŠU

U izdanju Akademske izdavačke kuće Palas iz Miercurea Ciuc 2009. godine je objavljena, a zatim 2010. se pojavilo i drugo izdanje knjige Lajoša Balaža pod

naslovom *Kada čovek ne postoji na ovom svetu: Seksualna kultura i seksualna etika u Čiksentdomokošu (Amikor az ember nincs es ezen a világon: Paraszti nemi kultúra és nemi erkölcs Csíkszentdomokoson)*. Knjiga predstavlja etnografski prikaz seksualnog života i seksualne etike stanovnika sela Čiksentdomokoš iz oblasti Felčik, koji i dan danas predstavlja tabu temu. Sama tema može biti interesantna za razne oblasti nauke ali po našim saznanjima ne postoji rad koji pitanja seksualnosti i seksualne etike istražuje na ovako produbljen način, etnografskim sredstvima. U ovoj studiji se vrši frazeološka analiza tekstova iz knjige koja se zapravo sastoji od priča meštana. Daje se prikaz kako teme vezane za seksualnost predočavaju frazeološko bogatstvo govora jednog sela u Felčiku.

Ključne reči: etnografija, frazeologija, seksualna kultura, seksualna etika, tabu

A kézirat leadásának ideje: 2021. márc. 3.

Közlésre elfogadva: 2021. máj. 10.

BARTHA Krisztina

Partiumi Keresztény Egyetem, Bölcsészettudományi Kar
Nyelv- és Irodalomtudományi Tanszék
Nagyvárad, Románia
krisztinabarta83@gmail.com

VIRÁG Ibolya Dalma

Erdődi Műszaki Líceum
Erdőd, Románia
ibolyavirag88@yahoo.com

TANÁROK NYELVI AGRESSZIÓJA

Teachers' verbal aggression

Verbalna agresija nastavnika

A verbális agresszió gyakori jelenség a társas érintkezés során, melyet a gyermekek, hasonlóan más viselkedésekhez, többnyire a környezetükben tanulnak meg, ezért nem mindegy, hogy milyen mintákat látnak maguk körül. Kutatásunk célja az volt, hogy feltérképezzük az iskolai agresszió egy specifikus vetületét, a tanár-diák kapcsolatban a tanárok nyelvi agressziójának jelenlétét, ennek okait és mértékét. A kutatásban egy online kérdőívvel dolgoztunk, melyet 153 felnőtt személy töltött ki, akik iskolai élményeikre vonatkozóan válaszoltak a verbális agressziót feltáró kérdésekre. Az eredmények alátámasztják azt a feltételezésünket, mely szerint a tanári kommunikációban megjelenik a verbális agresszió. A válaszadók szerint ennek a legfőbb oka, hogy a tanárok nem ismernek más nevelési, fegyelmezési eljárásokat. A válaszok rávilágítanak arra is, hogy a tanulók irányába megjelenő verbális agresszió elsősorban a teljesítményük minősítésén alapszik.

Kulcsszavak: verbális agresszió, tanári kommunikáció, fegyelmezés, asszertív kommunikáció

Bevezetés

Napjaink társadalmában az agresszív viselkedési formák egyre nagyobb méreteket öltenek a mindennapi élet társas érintkezéseiben, jelen vannak az

élet szinte minden területén. Ezek a megnyilvánulási formák hatással vannak a közösség életére, nagymértékben kihatnak a tagok interperszonális kapcsolataira is. Az agresszió nem pusztán néha-néha előforduló kellemetlen jelenség, hanem az életünk része, hiszen nincs olyan nap, hogy ne kerülnénk olyan helyzetekbe, amikor különféle érdekek ütköznek, amelyeket nem tudunk hatékonyan, aszertív kommunikációval és a konfliktuskezelés eszközeivel megoldani.

Az iskolai agresszió – bár talán a legnyilvánvalóbb formája – a diákok között valósul meg, létrejöhet tanár-diák, tanár-szülő, tanár-tanár között is. Kutatásunkban az iskolai agresszió egy specifikus vetületét, a tanár-diák kapcsolatban létrejövő nyelvi agressziót vizsgáljuk, pontosabban azt, hogy a tanárok nyelvi agressziója a diákok irányába milyen módon valósul meg, milyen jellegű és mértékű és ez hogyan érinti, illetve milyen hatása van a diákokra. Tudjuk, hogy pedagógusként jó és rossz mintákat egyaránt szolgáltatunk a tanulók számára. Jelen esetben a rossz minta, a tanár tanórai nyelvi agressziós megnyilvánulásait jelenti, amely hatással lehet a tanulók személyiségének további fejlődésére. A kutatás viszonylag új nézőpontból tárja fel az iskolai verbális agresszió területét, és fontos következtetésekkel szolgálhat a nyelvi agresszió formai és funkcionális működésének tekintetében a tanárok viselkedésmintáira vonatkozóan. Ugyanakkor pedagógiai következtetések levonására is alkalmas, hiszen kiderülhet belőle, hogy az átélt nyelvi agresszió miként alakítja a tanulók pszichés állapotát, másrészt a nevelés, a fegyelmezés elrontott módozataira, a tanári kommunikációban megnyilvánuló negatív jelenségekre hívja fel a figyelmet.

Az agresszió több meghatározását (Bartha 1981, Hárđi 2000, Batár 2009) figyelembe véve, elmondhatjuk, hogy a jelenség mindenképpen egy erőszakos, feszültséggel járó, támadó cselekedet, ami irányulhat egy közösség több tagjára (akár a teljes közösségre is), egy másik személyre vagy önmagára, az egyénre. Az agresszió célja a másik személy bántása, megalázása vagy megkárosítása. A definíciókísérletekben megjelenik az agresszív cselekedetek szándékossága, tudatos volta, ami azt jelenti, hogy az agresszor szándékosan valamilyen kellemetlenséget, sérelmet okoz a másik személynek. Az agresszív viselkedéssel ugyanakkor elérhetünk valamilyen vágyott tárgyat, előnyösebb helyzetet harcolhatunk ki magunknak. Az agresszió meghatározására egyre több tudományterület vállalkozik, többek között a szociológia, a nyelvészet, a pszichológia, a szociálpszichológia. A jelen tanulmányban a nyelvi agresszióra összpontosítunk, ennek nyelvészeti, szociolingvisztikai összetevőire áll módunkban kitérni.

A verbális agresszió fogalma és megnyilvánulási formái

A nyelvi agresszió az írásos nyelvelméinknek köszönhetően nagyon régóta nyomon követhető a nyelvünkben. A harag, a felháborodás, a düh nyelvi síkon való megjelenítése, az átok, a szitok, a káromkodás jelen volt régen is és jelen van ma is az emberek nyelvi viselkedésében (vö. Galgóczi 2008). A verbális agresszió a beszédcselekvés egy formája, mely az agresszió altípusának tekinthető (Kegyessné Szekeres 2008, Batári 2009). Kegyessné Szekeres Erika (2008, 61) meghatározása szerint a nyelvi agresszió egy olyan viselkedésforma, melynek során a beszélő szándéka az, hogy „direkt vagy indirekt módon (de mindenképpen szándékosan), az elhangzott nyelvi megnyilatkozás tartalma és/vagy minősége (pl. hangerő) folytán egy másik személyt bántalmazzon, sértegessen”. A szerző szerint a verbális agresszió nem kizárólag biológiai jelenség. Az embernél ennek kiindulópontja a beszélőközösségben keresendő, abban a szociokulturális rendszerben, amelynek az egyén a része, illetve a megszólaló szociális paramétereitől (kor, nem, iskolai végzettség), pszichés tulajdonságaitól és attitűdjeitől is függ.

A verbális agresszió megnyilvánulási formái igen eltérőek és sokfélék lehetnek, voltaképpen „bármilyen nyelvi elem, nyelvhasználati sajátosság, társalgásszervezési mód, nyelvpolitikai döntés válhat az agresszió hordozójává” (Domonkosi 2008, 54). Nyelvi agresszióról tehát olyan beszéd- és élethelyzetekben beszélünk, amikor a hangerő, a hangsúly, a fogalmazásmód, a szóhasználat, a beszédpartner félbeszakítása, ironia alkalmazása válik dominánssá a beszédaktus során. A nyelvi agresszióknak több fajtája, megjelenési formája van: a direkt (például csúfolás, káromkodás) és indirekt (például hazugság, rágalmazás, vicc), illetve az aktív és passzív megnevezésekkel írhatjuk le őket. Az aktív nyelvi agresszió egy cselekvő magatartást feltételez, míg passzív nyelvi agresszióról akkor beszélünk, amikor a beszédpartnerünket válaszra sem méltatjuk (Vasová 2011). Pap Kinga (2014) szerint a nyelvi agresszió olyan viselkedésforma, mely a kommunikációban résztvevők dominanciaviszonyának lerombolására vagy meg/visszaszerzésére szolgál, ugyanakkor társadalmi szerepet is betölt, hiszen a csoportidentitás, a szolidaritás nyelvi eszköze is lehet, ilyenkor kevésbé ártó szándékban nyilvánul meg. A nyelvi agresszió a hallgatóra irányulás szempontjából lehet közvetlen, közvetett és rejtett (Pap 2014). Közvetlen nyelvi agresszió esetében az agresszori és az áldozati szerepek jól elkülönülnek: az agresszor indulatait verbális megnyilatkozásokkal fejezi ki. Az effajta kommunikációban nincs együttműködés, az agresszív szándék megnyilvánulhat tartalmi és nonverbális szinten, illetve a beszédjog kisajátí-

tása során, az áldozatra irányulása szempontjából mindig explicit. A közvetett nyelvi agresszióknak több formája is létezik, ilyen az ugratás, melynek során a nyelv használata funkcionálisan nem a bántalmazásra, hanem egyfajta nyelvi vetélkedésre irányul. Egy másik formája a konstruktív nyelvi agresszió, mely egyfajta megoldási stratégiaként jön létre a felek között, hiszen mint az előzőnek, ennek sem célja a bántás, hanem inkább az áldozat nevelése, fegyelmezése, kritizálása. A nyelvi agresszió harmadik típusa a rejtett nyelvi agresszió, mely akkor jön létre, amikor diszfermisztikus nyelvhasználatából kimarad az áldozat tematikus és grammatikai megjelölése.

A verbális agresszió sajátossága, hogy jellegzetes, állandó nyelvi fordulatokkal is kifejezésre kerülhet. Ezek legintenzívebb megnyilvánulási formái a durva szavak. Dede Éva (2004, 108) meghatározása szerint: „Olyan szókat tekintünk durva szóknak, amelyek a jó ízlést, erkölcsi, esztétikai érzésünket sértő tartalmuknál vagy hangulatuknál fogva nem fordulnak elő az igényes, a választékos nyelvhasználatban, nyilvános beszédben, közösséghez szólásban nem használhatók.” Dede és Balázs (2008) az alábbi témakörökbe sorolták a durva, trágár szavakat: Isten, szentek, vallási személyiségek emlegetése (*Isten, Szűz Mária*), nemiség, kiválasztás (*fasz, fos, geci*), szexuális kirekesztés (*kurva, buzi*), valamilyen hátrányos okból való kirekesztés (*hülye, buta*), létező betegségnevekkel megfogalmazott átok (*rák*), lekicsinyülő állatnevekkel való megbélyegzés (*dög, számár, patkány, tetű*).

Evans (2004) így jellemzi a nyelvi erőszak megnyilvánulásait: 1) bántó, különösen akkor, ha letagadják; 2) az áldozat természetét és képességeit támadja; 3) lehet nyílt vagy rejtett; 4) a szóbeli bántalmazó az áldozat lekicsinylését olykor rendkívül aggodalmaskodó hangnemben adja elő; 5) manipulálja és ellenőrzése alatt tartja az áldozatot; 6) alattomos, lebecsüli az áldozatot, aki fokozatosan elveszti önbizalmát; 7) kiszámíthatatlan; 8) egy szóbelileg bántalmazó kapcsolatban nincs konfliktus; 9) kettős üzenetet hordoz, mivel a bántalmazó beszédmódja nem egyezik meg a valódi érzéseivel: „*Nem vagyok dühös*”, miközben a hangja dühösnek tűnik; 10) eskalálódik mind intenzitásában, gyakoriságában, mind megnyilvánulási formáiban (Evans 2004, 87–90).

A tanár-diák kapcsolatban létrejövő nyelvi agresszió

A tanintézmények legfontosabb kulcsszereplői a tanár és a diák, a köztük lévő kapcsolat meghatározza az egész tanítási-tanulási folyamatot, hiszen hatással van a tanítás hatékonyságára, befolyásolja a tanulók teljesítményét, illetve a diákok iskolához és tantárgyhoz fűződő attitűdjét, viszonyulását is (Gyórfiné

Körtvélyesi 2015). A diákok nyelvi agressziójának egyik oka lehet a szociális tanulás, a negatív minták átvétele. Az iskolai hatások sokfélék, a tanár részéről lehet beskatulyázás, negatív Pygmalion-effektus és verbális agresszió is, valamint a kortársak által nyújtott negatív minták (Szilágyi 2017). Pedagógiai szempontból érdemes tudni, hogy ahogyan kezeli a tanár a személyes konfliktusait, az meghatározza az iskolai agresszióval kapcsolatos attitűdjeit is.

A közelmúltig a legtöbb társadalom megengedte a tanárok verbális és fizikai agresszióját a gyerekek szemben, nem voltak ennek kiküszöbölésére jogi nyilatkozatok vagy tudományos munkák a gyermekbántalmazás különféle formáinak meghatározására és megelőzésére. Kvachadze és Zakareishvili (2009) szerint a tanár általi verbális agresszió legtöbbször a tanuló külsejére és képességeire irányul. A verbális agresszió megnyilvánulhat abban, hogy a tanár ok nélkül kiabál, dühét az egész osztályra kivetíti, az állandó kritizálás egy szóbeli vagy írásbeli feladat kapcsán, a viccnek álcázott bántás, a nem reális kritika, a tanuló megfélemlítése, illetve megfosztása a támogatástól, dicsérettől, empátiától, tisztelettől, figyelmességtől, sikerei elismerésétől, véleménye elfogadásától, személyisége pozitív értékelésétől (Borbás 2018). A fenti típusok mellett előfordulhat még a gúnynevek használata, nyilvános megalázások, a negatív jövőjóslat, a kinevetés és a büntudatkeltés, a kivételezés vagy az igazságtalan osztályozás. A tanuló kiszolgáltatottságából kifolyólag a tanár könnyen elbagatellizálhatja vagy tagadja, hogy szóbeli erőszak történik, hiszen védekezhet azzal, hogy ő a nevelés céljából cselekedett úgy, ahogy. Szintén egy tipikus példája a tanári verbális agresszióknak a tanulói teljesítmény minősítése, de ezzel sok esetben nem a teljesítményt, hanem magát a gyermeket minősíti. Tény az is, hogy nagyon sok esetben a diákok fegyelmezetlensége, tiszteletlensége, nemtörődömsége miatt alakul ki a legtöbb konfliktus, majd ezt követik az agresszív megnyilvánulások (Győrfiné Körtvélyesi 2015). Elképzelhető ugyanakkor az is, hogy a tanár nevelési stílusából adódik az agresszivitás valamely módja. A tanár egyes tanulókkal túl szigorú, míg másokkal túl engedékeny, illetve diszkriminálja egyes tanulóit vagy nem tartja be a tanulónak/az osztálynak tett ígéretét. A fenti példák mindegyike a pedagógus személyiség- és szerepzavaraiból, kiegyensúlyozatlanságából, szakmai felkészültségének hiányából adódnak, s a helyzetnek megfelelően a tanuló is a megtapasztalt viselkedésmintákat fogja alkalmazni a különféle kommunikációs helyzetekben (Szekszárdi 1993).

Mayer (2008) fővárosi középiskolákban végzett kutatásainak eredményei alapján a tanulók 21%-a szenvedett már el verbális agressziót a tanárától. A diákok véleménye szerint összefüggés van a tanári viselkedés és a diákok agresszivitása között, mivel véleményük szerint a tanár pozícióját felhasználva

szándékosan, direkt zaklatja a tanulókat, igazságtalan, és néha a fizikai agressziótól sem riad vissza. Olweus (1997) kutatásában 1300, 10–17 év közötti tanuló vett részt, akiknek 42,7%-a élt már át verbális agressziót tanárától. A kutatás további részéből az is kiderült, hogy a fiúk gyakrabban váltak áldozattá, mint a lányok, illetve a kisebb korosztályt, a 10–12 éves tanulókat bántalmazták legtöbbször. Az agresszív megnyilvánulási formák többnyire a gyenge képességű és problémás magaviseletű tanulókra irányultak. Ebből kifolyólag ezeknek a gyerekeknek a tanulási eredményei további csökkenést mutattak.

Az agresszív viselkedési formák gyakorisága nagyban függ a tanár személyiségétől, szakmai-pedagógiai felkészültségétől, az adott szituációtól, az osztályba járó gyermekek jellemzőitől, a tőlük származó agresszió mértékétől, az oktatási és nevelési szabályoktól, a fegyelmezési lehetőségektől is. A pedagógus tudatos döntése kell legyen, hogyan viszonyul a nyelvi agresszióhoz, beleértve azt is, hogy tudatában kell lennie, hogy nyelvhasználata és viselkedése modellként szolgál a tanulók számára, s mint ilyen, az oktatás minőségét, a jövő nemzedék felkészítésének sikerességét, a gyermekek kommunikációs és konfliktuskezelési stratégiáit is fejleszti vagy éppen rombolja.

A kutatás célja és hipotézisei

Kutatásunk célja feltárni a pedagógusok által használt nyelvi agresszió megnyilvánulási formáit és annak mértékét. Megvizsgáljuk továbbá, hogy mit gondolnak a verbális agressziót átélt személyek az őket ért bántalmazások okáról, hogyan élték meg az ilyen jellegű megnyilvánulásokat, hogyan kezeltek ezeket gyermekként vagy fiatalként. Hipotéziseink szerint:

1. A verbális agresszió jelen van a tanintézményekben a pedagógus irányából a diákok felé, és ez negatív érzelmeket vált ki a tanulókból.
2. A tanárok azért élnek a verbális agresszió adta lehetőséggel, mert nem ismernek jobb módszert a kialakult helyzet kezelésére.
3. A legjellemzőbb nyelvi agresszió a tanártól a diák irányába a tanulói teljesítmény minősítése.

Anyag, módszer, kísérleti személyek

A kutatásunkban a tanári verbális agresszió megnyilvánulási formáit, ezek jellegét és mértékét vizsgáltuk, illetve azt, hogy hogyan hatott az adatközlőkre az átélt nyelvi agresszió. A kutatás egy rövid, 16 kérdéses online kérdőívvel

történt felnőttek körében, akiknek egyéni tapasztalatai által betekintést nyerünk a tanári verbális agresszió megnyilvánulási formáiba. A kérdőív nyitott és zárt kérdéseket tartalmazott, melyben kitértünk az adatközlők szociokulturális hátterére, a nyelvi agresszióra vonatkozó hozzáállásukra. A kérdőív adatokat szolgáltat továbbá a nyelvi agresszió körülményeiről, mértékéről, intenzitásáról. A nyitott kérdés célja az volt, hogy konkrét eseteket gyűjtsünk arról, hogyan valósul meg a tanórai kereteken belüli nyelvi agresszió.

A kérdőívet összesen 153 személy töltötte ki. A nem szerinti eloszlás alapján 90,8% nő és 9,2% férfi. Az életkori megoszlás alapján a válaszadók 51,6%-a 18–29 év közötti, 25,5%-a 29–39 éves, 13,1%-a 39–49 éves és 5,9%-a 49–59 év közötti. Az átlagéletkor 28,9 év volt. Az iskolai végzettséget tekintve, az adatközlők 61,44%-a egyetemet végzett, 5,23% válaszolta azt, hogy főiskolai tanulmányokkal rendelkezik, 24,84%-uknak érettségije van, 6,54% szakiskolát végzett, és nyolc osztályt 1,96%-ban jelöltek be a válaszadók. A vizsgálatban résztvevők 63,16%-a vélekedik úgy, hogy átlagos anyagi helyzettel rendelkezik, 34,87%-uk jó anyagi helyzetűnek tartja magát, 1,32%-a szegénynek ítéli meg anyagi helyzetét és 0,66% nagyon jó anyagi helyzettel rendelkezik.

Eredmények

A kérdőív 7. számú kérdése arra kereste a választ, hogy az adatközlők szerint mi számít nyelvi agressciónak. A feltett kérdést azért tartjuk fontosnak, mert ezzel mérhető fel, hogy mennyire „érzékenyek” a verbális agresszióra az adatközlők, felismerik-e a nyelvi agresszió szubtilisebb formáit, amelyek olykor a maguk rejtettsége miatt még több kárt okoznak.

Százalékos arányok a nyelvi agresszió formáinak megítélésére vonatkozóan

1. ábra. A nyelvi agresszióra való „érzékenység” a válaszadók körében

Az adatközlők nyelvi agresszióknak tekintik, ha valaki durva szavakkal szidalmaz vagy átkoz valakit. Ezt szinte mindannyian, 98%-uk tekintette agresszív megnyilvánulási módnak. A legkevésbé tűnik agresszióknak a fegyelmező szándékú szidalmazás, hiszen ezt a csoport mindössze 13,7%-a nevezte verbálisan bántalmazó megnyilvánulásnak. A további válaszokról megoszlik az adatközlők véleménye, ezek az arányok az 1. ábrán tekinthetők meg.

A 10. kérdés azt vizsgálta meg, hogy hol érte a legtöbb nyelvi agresszió az adatközlőket. A válaszok alapján kiderült, hogy az egyetemi oktatást leszámítva a többi iskolai szinten kiegyenlítetten van jelen a nyelvi agresszió. A válaszadók 30,1%-a az általános iskolát (1–8. osztály), 31,4%-uk a középiskolát nevezte meg olyan helyszínnek, ahol a legtöbb verbális sérelem érte őket. Az egyetemi oktatásban csupán 4,6%-uk élte át a legnagyobb agressziót, míg 33,3% szerint semmilyen nyelvi agresszióknak nem voltak kitéve az iskolai oktatásban.

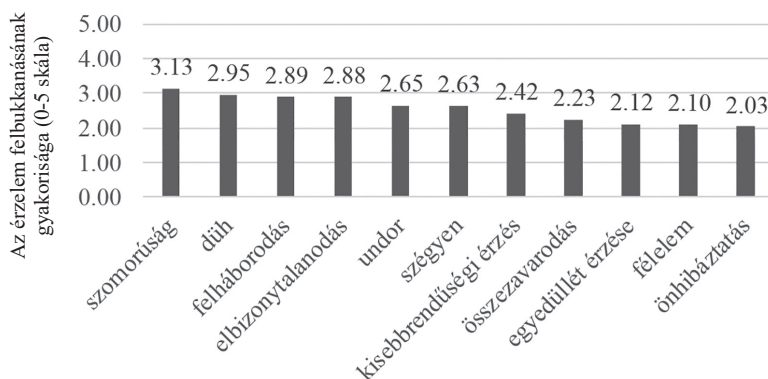
A 12. kérdés az átélt tanári nyelvi agressziós megnyilvánulások típusára és gyakoriságára kérdezett rá. A *gyakran* és *állandóan* válaszlehetőségek összeadott százalékos arányai alapján a legjellemzőbb agresszivitásmódozat az irónia, a viccnek álcázott, a diák személyével kapcsolatos bántás, ezt követi a tanári kiabálás és az osztálytársak előtti lejáratás. A szexuális tartalmú megjegyzések a legkevésbé jellemzőek, ezt a nyelvi kirekesztés és a más tanárok/felnőttek előtti lejáratás előzi meg.

Válaszlehetőségek	soha	ritkán	néha	gyakran	állandóan
az adatközlők százalékos válaszai					
<i>kirekesztés</i>	50,3	24,2	18,3	5,9	0
<i>beszólás</i>	43,1	32	10,5	10,5	2,6
<i>lejáratás más tanár vagy felnőtt előtt</i>	53,6	22,2	16,3	3,9	2,6
<i>lejáratás osztálytárs előtt</i>	35,3	26,1	23,5	11,1	3,3
<i>jogtalan vádaskodás és hibáztatás</i>	37,3	29,4	19	12,4	1,3
<i>jogtalan ítélezés és kritizálás</i>	36,6	30,7	19	9,2	3,3
<i>irónia, viccnek álcázott személyemmel kapcsolatos bántás</i>	32,7	32	17	13,7	3,3
<i>fenyegetés</i>	60,8	24,2	5,2	5,2	3,9
<i>dühkitörés, félelmet keltő kiabálás</i>	37,9	32	13,7	11,1	4,6
<i>szexuális tartalmú megjegyzések</i>	85	8,5	3,3	2	0

1. táblázat. A diákkorban átélt agresszív nyelvi megnyilatkozások fajtája és gyakoriságának mértéke

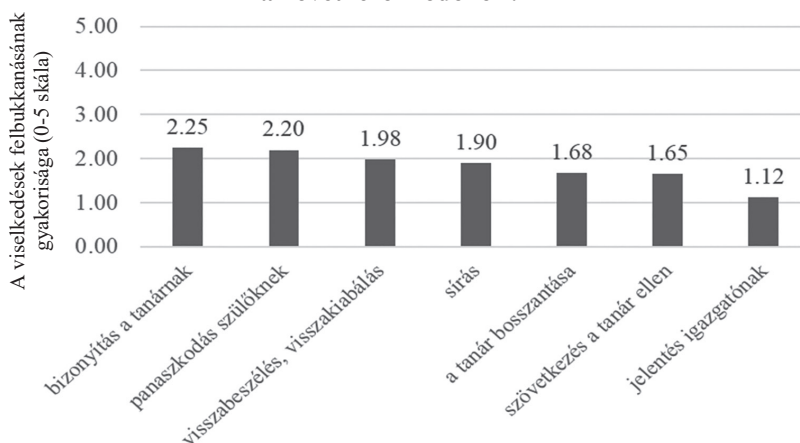
A nyelvi agresszióval szembeni reakciók fajtáira világít rá a 13. és 14. kérdés. A leggyakrabban átélt érzelem a szomorúság volt, a legkevésbé jellemző pedig az önhibáztatás (a további adatokat lásd a 2. ábrán). A nyelvi agressziót követően a válaszadók leginkább bizonyítani akartak a tanárnak, és csak nagyon ritkán jelentették az igazgatóságon a velük szembeni megnyilvánulásokat. A további eredményeket a 3. ábra tartalmazza. Ha összevetjük a két reakció típus gyakoriságát, látható, hogy a tanulókat főként érzelmi szinten érinti a verbális agresszió, az átéltek hatására csak ritkán jelentkezik viselkedéses válaszreakció.

Milyen gyakran érezte a következő érzéseket a tanári nyelvi agresszió során?

2. ábra. A nyelvi agresszió következtében átélt érzelmek gyakorisága

Milyen gyakran viselkedett a tanári nyelvi agresszió során a következő módokon?

3. ábra. A nyelvi agresszió következtében megjelenő viselkedési formák gyakorisága

A 15. kérdés a nyelvi agresszió lehetséges okait és céljait tárja fel az adatközlők véleményéből kiindulva. A válaszok alapján szembetűnő, hogy felnőttként visszaemlékezve a fiatalkori élményekre, a válaszadók többsége a pedagógus képzettségében, szakmai/pedagógiai tudásában és képességeiben látja a nyelvi agresszió megjelenésének okát, hiszen 88 esetben gondolták úgy a válaszolók, hogy a tanárok nem ismernek megfelelőbb eszközöket a fegyelmezésre. Szintén gyakori volt (84 alkalommal) a stresszkezelés nehézségeire vonatkozó válasz, miszerint a tanárok nem képesek saját érzéseiket, a felgyűlt feszültséget megfelelően kezelni. A következő leggyakoribb válasz azonban már a tanár személyiségére, illetve a tanár-diák viszony hatalmi jellemzőire utal. Az adatközlők nagyon kis hányada gondolta ugyanakkor úgy, hogy a tanárok kifejezetten szabályszegők lennének, vagy hogy nyelviileg agresszív környezetben élnek (lásd a 2. táblázatot).

Válaszlehetőségek	Beérkezett válaszok száma
<i>mert nem ismernek jobb módszert a fegyelmezésre</i>	88
<i>mert ezzel oldják a felgyűlt feszültséget</i>	84
<i>ezáltal kifejezik felsőbbrendűségüket</i>	77
<i>megszokásból, nem is veszik észre, hogy ilyen jellegű megnyilvánulásaik vannak</i>	68
<i>hogy leplezzék a bizonytalanságukat, hogy nem tudják a helyzetet kezelni</i>	49
<i>hogy megalázzanak valakit</i>	14
<i>mert mindenki így beszél a környezetükben</i>	9
<i>hogy szabályt sértsenek, szembeszegüljenek</i>	4

2. táblázat. A nyelvi agresszió okai a tanár részéről

A válaszadók 52,3%-a gondolja úgy, hogy ma is létezik az iskolában nyelvi agresszió, 43,1%-uk szerint van, de ma már kisebb mértékű, és csupán 4,6%-uk tartja úgy, hogy ez a jelenség a tanár részéről teljesen eltűnt a mai oktatási rendszerből.

A kérdőív 10. számú kérdése konkrét példát kért a tanár általi verbális agressziós megnyilvánulásokra. Ehhez kapcsolódóan a 11. kérdésben az adott történet intenzitására kérdeztünk rá, amelyet az adatközlőknek egy 0-tól 10-ig

terjedő skálán kellett elhelyezniük a nyelvi agresszivitás súlyosságát értékelve. Ez alapján a válaszadók átlagosan 6,7-es ($SD = 3,00$; $MD = 8,00$) számmal értékelték az őket ért agressziót. 18,3%-uk pontozta az esetet 10-essel, azaz nagyon intenzívnek élte meg az élményt, 10,5%-uk pedig 1-es pontszámot adott rá.

A nyelvi agressziós példák elemzése során nehézséget okozott, hogy beazonosítsuk a szándékosság tényét és olykor az agresszió okát, a leírt történetek előzményeiből keveset tudtunk feltérképezni, és természetesen minden esetben csak a diák nézőpontját ismerhettük meg, ezért óvatosan próbáltunk bánni az adatokkal. Az elemzés során az adatközlők történeteit Borbás (2018, 27) kategóriái alapján dolgoztuk fel. Ennek értelmében az adatközlők történetei a következő csoportokba sorolhatók: 1. *Beszólás, kritizálás, szidás*; 2. *Dühkitörés, kiabálás*; 3. *A diák képességeire irányuló megnyilatkozások*; 4. *Létezésre vonatkozó állítások*; 5. *Tanulói teljesítmény és negatív jövőjóslat*; 6. *Nyilvános megszégyenítés, megalázás, kigúnyolás, kinevetés*.

Az első csoportba 28 történetet soroltunk. Ide az olyan esetek kerültek, melyekben a közös téma a szidás és a kritizálás, melyet a tanár a viselkedés, az öltözködés, egy meg nem értett lecke kapcsán fogalmazott meg. A történetek mutatják, hogy a pedagógusok olykor sértő megjegyzéseket tesznek, vagy lekezelően bánnak a diákokkal. A példák nagyon jól tükrözik, hogy a tanár tudatában van hatalmának, közben megfosztja a diákokat a megértéstől, a figyelmességtől, a szidalmak nem a tanulók teljesítményét minősítik vagy tapintatosan egy hibára hívják fel a figyelmet, hanem a személyiségüket bántva, többnyire durva szavakkal fejezik ki nemtetszésüket. A második csoport a dühkitörés, a kiabálás kategóriája volt, amelybe 11 történetet soroltunk, ezekben közös elem a tanár részéről érthetetlen düh és az ordítózás. A kiabálás során elhangzanak durva, trágár szavak is. Az ilyen típusú esetek többnyire a pedagógus dominancia iránti igényét mutatják, olykor akár annak a kétségbeesett vágyának a megjelenése, hogy uralni tudja a tanórát, ugyanakkor az önkontroll, a tapintat és az illem hiányát fejezik ki és megkérdőjelezzik a tanár fegyelmezővel kapcsolatos kompetenciáit. Az adatközlők az átélt nyelvi agressziót ok nélkülinek, kiszámíthatatlannak minősítették, sőt felidéztek a félelmet, a kiszolgáltatottságot, amit a verbális bántalmazás során megélték. A harmadik kategóriába a diákok képességeire irányuló megjegyzések kerülnek, ide 23 történetet soroltunk, melyekben a tanulók képességeire, külső és belső tulajdonságaira vonatkozó megjegyzések szerepeltek. A felidézett történetek következménye a megszégyenülés és az értéktelenség érzésének megélése, például olyan testi adottság miatt, amiről a tanuló nem tehet (balkezesség). A diák tulajdonságainak a pellengrére állítása során a személyiség, az énkép és az önbizalom sérül,

ha pedig a megszégyenítés az egész osztály előtt történik, ez kihatással lehet az osztálytársakkal való kapcsolatára is. A negyedik kategóriába a létezésre, a tanulók életének, a létre való joguknak a megkérdőjelezésére vonatkozó történetek kerültek. Ide összesen 2 példa illett. Ezek a megnyilatkozások nézetünk szerint komoly bántalmazásnak számítanak, hiszen azt az alapvető emberi jogot függeszti fel a tanár, ami mindannyiunk kezdetektől fogva tartó joga. Az ötödik csoport a negatív jövőjóslat, ahol szintén két történetet találtunk. Ezekben a pedagógus beskatulyázza a diákot, negatívan áll hozzá a gyermek jövőjéhez, ítélkezik, lebecsüli a tanulók képességeit, az eddig elért eredményeit, a fejlődésre való képességüket. A nyilvános megszégyenítés, kinevetés kategóriába soroltuk a legtöbb történetet, szám szerint 31 esetet. Ide olyan példák kerültek, amelyekben a megszégyenítés, a kigúnyolás, valamint a diákok szellemi képességének az ironikus megkérdőjelezése volt a cél.

A kérdőívben feltett nyílt kérdésből összegeztük azokat a nyelvi elemeket, amelyekben a tanár tipikus nyelvi agressziós megnyilatkozásokat tesz. 17-szer találoztunk a *hülye* vagy egyes vagy többes számú változatával, 5-ször a *buta* vagy minősítéssel, 4-szer pedig az *idióta* szóval. A szellemi és egyéb képességek minősítésére használt további durva nyelvi elemek: *analfabéta*, *ostoba*, *színyvak*. A történetekben továbbá szerepelt még a *bunkó*, *sátán*, *paraszt*, *szerepcsétlen*, *taknyos kölyök*, *nagyszájú*, *rontó métely* kifejezés is. A *szétverlek* ige több történetben is szerepelt, valamint a *kurva életbe* káromkodás is.

Következtetések

Kutatásunk során a tanár-diák kapcsolatban létrejövő nyelvi agressziót vizsgáltuk, pontosabban azt, hogy a tanárok felől van-e ilyenfajta megnyilvánulás. További vizsgálódásaink kitérnek az átélt nyelvi agresszió vélhető okára, arra, ahogyan ez érintette a diákokat, milyen hatással volt rájuk. A kapott eredmények csak részben világítanak rá a nyelvi bántalmazás működésére, folyamatára, hiszen a diákok szemszögéből leírt vélemények, történetek kapcsán nagyon fontos lenne ismerni az előzményeket, és megtalálni a választ arra is, hogy a tanulók miként járultak hozzá a tanár agresszív viselkedéséhez, esetleg a bántalmazás valóban ok nélküli és azt célozza, hogy megsemmisítse, megalázza a gyermeket. Nyilvánvalóan ez utóbbi esetben is szükséges lenne kitérni arra, hogy miért van szüksége a pedagógusnak ezekre a módszerekre, milyen nehézségei, frusztrációi vannak, amelyeket nyelvi agresszióban vezet le. Egy másik észrevételünk, hogy számos esetben az oktatási-nevelési folyamatban mindkét szereplő önmagát védtelennek érzi, a tanár-diák hierarchikus kapcsolatban a

diákoknak sokszor nincsen módja, eszköze az önvédelemre, ugyanakkor más esetekben éppen a pedagógus érzékeli azt, hogy nincsenek működtethető jogai, fegyelmezési lehetőségei, és így ki vannak szolgáltatva a rendszernek.

A kutatás során három hipotézist fogalmaztunk meg, melyek közül két hipotézis beigazolódott, egy pedig részben igazolódott. Az első hipotézisben azt fogalmaztuk meg, hogy a verbális agresszió jelen van a tanintézményekben a pedagógus irányából a diákok felé, és ez súlyos érzelmi reakciókat vált ki a gyermekekből. A válaszok alapján elmondható, hogy létezik az ilyen irányú nyelvi agresszió. A válaszadók nagyjából kétharmada számolt be arról, hogy érték ilyen jellegű kisebb-nagyobb bántalmazások. Az iskolai szintet tekintve azt láthattuk, hogy az általános és a középiskolások egyaránt érintettek. Ez a megállapítás részben ellentmond Olweus (1997) megállapításának, aki szerint a kisebb gyermekeket többször bántalmazzák a tanárok verbálisan, mint a nagyobbakat. Az adatközlőink úgy vélték, hogy ma is létezik nyelvi agresszió a tanár irányából a diákok felé, azaz a jelenség nem szűnt meg. Az adatközlők leginkább szomorúságot és dühöt élnek át a nyelvi agresszió hatására, de számos egyéb érzelm is előfordul ezekben az esetekben, például szégyen, összezavarodás vagy félelem.

A második hipotézisünk részben igazolódott. Mivel csupán az adatközlők (volt diákok) nézőpontját figyelembe véve ellenőriztük a hipotézisünket, teljes képet nem tudtunk szerezni a tényleges okokra vonatkozóan. A feltételezés szerint a tanárok azért élnek a verbális agresszió adta lehetőséggel, mert nem ismernek jobb módszert a kialakult helyzet kezelésére. Az adatközlők többsége erre vezette vissza a tanárok viselkedését. Fontos tehát továbbgondolni, hogy vajon a pedagógusok valóban nem rendelkeznek kellő módszertani ismeretekkel, amit hasznosítani tudnának az osztályteremben a fegyelmezés, a konfliktuskezelés és általában a tanári kommunikációs helyzetben. Egy másik megközelítés az lenne, hogy a tanár viselkedésmintáiban tapasztalható nyelvi agresszió az ő személyes vonása, amely nem a tanári státusából és a módszertani hiányosságaiából adódik, hanem abból, ahogyan ő általában a konfliktushelyzeteit kezeli, és ahogy a feszültségeit levezeti.

A harmadik hipotézisünkben azt feltételeztük, hogy a legjellemzőbb nyelvi agresszió a tanártól a diák irányába a tanulói teljesítmény minősítése. Ez a hipotézis igazolódott, a nyílt kérdések alapján úgy tűnik, hogy az egyik leggyakoribb eset az, amikor a tanár a tanulói teljesítményt, valamint a tanuló külső és belső jegyeit, személyiségét kritizálja. Ehhez közel álló kategória a megszegyenyítés, aminek az alapjában sok esetben szintén valamilyen személyiségjegy, magatartásmód vagy a diák teljesítménye áll.

A kutatás során kapott eredmények érvényességének növelése szempontjából indokoltnak tartjuk a meglévő korpusz kiegészítését további adatok gyűjtésével, egyrészt iskolatípusokra és iskolai szintekre lebontva, másrészt tanári kérdőívvel, a másik nézőpont megismerésének érdekében. A kérdőíves vizsgálat mellett további adatokat résztvevői megfigyeléssel lehetne gyűjteni, ennek segítségével rálátást nyernénk az adatközlők által megfogalmazottak érvényességére. Ugyanakkor fókuszcsoportos interjúval is érdemes volna a tanárokat megkérdezni arról, hogy melyek azok a tipikus helyzetek, amikor nyelvi agresszióhoz folyamodnak, ezt milyen nyelvi eszközökkel teszik és mi az oka a viselkedésüknek, természetesen akkor, ha feltételezzük, hogy a pedagógusok többsége megfelelő önreflexióval rendelkezik, és felvállalná azokat a tipikus helyzeteket, amikor ilyen módon elveszíti a türelmét.

Szociolingvisztikai szempontból megfogalmazható, hogy létezik az iskolában a tanári nyelvi agresszió, és ennek megvannak a tipikus nyelvi eszközei. Pszicholingvisztikai és szociálpszichológiai szempontból ugyanakkor megállapítható, hogy a nyelvi agresszió romboló hatással van a személyiségre, emiatt könnyen kialakulhat egy sérült énkép az áldozat személyiségfejlődésében. Pedagógiai szempontból elmondható, hogy a kutatásunk a fegyelmezés elrontott módozataira, a tanári kommunikációban megnyilvánuló negatív jelenségekre hívja fel a figyelmet. Azt is tükrözi, hogy fontos lenne a tanár tudatos nyelvhasználatra, az asszertív kommunikáció stratégiáival ugyanis példát mutathatna a tanulóknak, ezzel pedig a választékos, nyelvi bántalmazástól mentes nyelvhasználatra ösztönözhetné őket.

Irodalom

- Balázs Géza – Dede Éva. 2008. A verbális agresszió diszciplináris keretben. In *Az agresszió kutatás interdiszciplináris keretben*. Szerk. Zimányi Árpád. 121–145. Eger: AAPA Nova Series Tom. XXXV. Sectio Linguistica Hungarica.
- Bartha Lajos. 1981. *Pszichológiai értelmező szótár*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Batár Levente. 2009. *Diskurzusok elemzése nyelvi agresszió szempontjából*. Pécs. Doktori disszertáció.
- Borbás Gabriella Dóra. 2018. Szavakkal elkövetett bántalmazás. In *Egy- és többnyelvűség a nyelvben*. Szerk. Gecső Tamás. 26–35. Székesfehérvár – Budapest: Kodolányi János Főiskola – Tinta Kiadó.
- Dede Éva. 2004. Fiatalok nyelvi durvasága a nyilvánosság előtti nyelvhasználatban. In *A magyar nyelvi kultúra jelene és jövője I*. Szerk. Balázs Géza. 107–119. Budapest: MTA Társadalomkutató Központ.

- Domonkosi Ágnes. 2008. A nyelvi agresszió szerepe a személyközi viszonylatokban. In *Az agresszió kutatásról interdiszciplináris keretben*. Szerk. Zimányi Árpád. 53–59. Eger: EKF Liceum Kiadó.
- Evans, Patricia. 2004. *Szavakkal verve...: Szóbeli erőszak a párkapcsolatokban*. Budapest: Háttér Kiadó – NANE Egyesület.
- Galgóczi László. 2008. A nyelvi agresszió és diakrón formái a magyarban. In *Az agresszió kutatás interdiszciplináris keretben*. Szerk. Zimányi Árpád. 5–28. Eger: APA Nova Series Tom. XXXV. Sectio Linguistica Hungarica.
- Gyórfiné Körtvélyesi Franciska. 2015. A tanári tevékenység, mint a tanár-diák konfliktusok forrása. *Educatio* 24 (3): 116–120.
- Hárdi István. 2000. Az agresszió világa: Az agresszió fogalma, jelenségtana, elméletei. In *Az agresszió világa*. Szerk. Hárdi István. Budapest: Medicina Könyvkiadó Rt.
- Kegyesné Szekeres Erika. 2008. Verbális agresszió és nemi sztereotípiák. In *Az agresszió kutatás interdiszciplináris keretben*. Szerk. Zimányi Árpád. 61–90. Eger: EKF Liceum Kiadó.
- Kvachadze, Zhana – Zakareishvili, Marika. 2009. *Verbal Abuse by the Teacher and Student Classroom Participation, Academic Achievement and Problem Behavior in Tbilisi Public Schools*. Master thesis. University of Oslo.
- Mayer József. 2008. *Frontvonalban: Gyorsjelentés az iskolai agresszivitás néhány összetevőjéről*. Mérei Ferenc Fővárosi Pedagógiai és Pályaválasztási Tanácsadó Intézet. http://www.fovpi.hu/tortenet/fpn_2008/frontvonalban.pdf. (2020. okt. 16.)
- Olweus, Dan. 1997. Bully/victim problems in school: Facts and intervention. *European Journal of Psychology of Education* 12 (4): 495–510. DOI: 10.1007/BF03172807
- Pap Kinga Katalin. 2014. *A nyelvi agresszió formai és funkcionális jegyei a középiskolás-koriak spontán társalgásában és az osztálytermi diskurzusokban*. Budapest. Doktori disszertáció.
- Szekszárdi Ferencné. 1993. A pedagógiai gyakorlat jellegzetes konfliktusai. *Új Pedagógiai Szemle* 43 (7–8): 95–106.
- Szilágyi István. 2017. Az iskolai agresszió kezelésének lehetőségei. *Erdélyi Társadalom. Társadalomtudományi szakfolyóirat* 15 (2): 9–18. DOI: 10.17177/77171.197
- Vasová, Kinga. 2011. Verbális agresszió a középiskolások körében. *Alkalmazott Nyelvészeti Közlemények* 6 (1): 239–247.

TEACHERS' VERBAL AGGRESSION

Verbal aggression is a common phenomenon in social behavior that children mostly learn in their environment. It matters a lot what kind of patterns they see around them. The aim of our research was to examine a specific aspect of school aggression, the presence of verbal aggression in teachers' communication, what causes it and

how often does it occur. In our research, we worked with an online questionnaire completed by 153 adults who answered questions about their school experiences that revealed verbal aggression. The results support our hypothesis that verbal aggression appears in teachers' communication. According to the respondents, the main reason for this is that teachers are not familiar with other educational and disciplinary methods. The responses also highlight that verbal aggression towards pupils is based on criticizing their performance.

Keywords: verbal aggression, teachers communication, discipline, assertive communication

VERBALNA AGRESIJA NASTAVNIKA

Verbalna agresija je česta pojava u društvenoj interakciji, nju deca – kao i druge vrste ponašanja – uglavnom usvajaju od okruženja u kojem žive, zbog toga nije svejedno kakvim su obrascima izloženi. Cilj ovog istraživanja je da se prikaže jedan specifičan vid verbalne agresije u školama, tačnije da se sagledaju razlozi i obim njenog prisustva u govoru nastavnika u interakciji nastavnik-učenik. Tokom istraživanja je sprovedeno onlajn anketiranje u kojem je učestvovalo 153 odraslih osoba. Oni su na postavljena pitanja odgovarali na osnovu svog iskustva tokom školovanja. Ispitanici su potvrdili pretpostavke da je verbalna agresija prisutna u govoru nastavnika. Razlog tome, po njihovom mišljenju, nalazi se u činjenici da nastavnici ne poznaju drugačije vaspitne i disciplinske mere. Odgovori ukazuju i na to da se verbalna agresija prema učenicima prvenstveno ogleda u vrednovanju njihovog uspeha, odnosno prilikom ocenjivanja.

Cljučne reči: verbalna agresija, komunikacija nastavnika, disciplinovanje, asertivna komunikacija

A kézirat leadásának ideje: 2021. febr. 26.

Közlésre elfogadva: 2021. máj. 10.

ETO: 81'271-021.131
371.315

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

DOI: 10.19090/hk.2021.1.84-95

LŐRINCZ Gábor

Selye János Egyetem, Tanárképző Kar
Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék
Komárom, Szlovákia
lorinczg@ujs.sk

ISTÓK Béla

Selye János Egyetem, Tanárképző Kar
Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék
Komárom, Szlovákia
istokv@ujs.sk

N. VARAGYA Szilvia

Selye János Egyetem
Magyar Nyelv és Irodalom Doktori Iskola
Komárom, Szlovákia
107104@student.ujs.sk

A WEBOLDALAK SZEREPE A VIRTUÁLIS ISKOLAI NYELVI TÁJKÉPÉBEN¹

The role of websites in the virtual schoolscape

Uloga internet portala u virtuelnom školskom jezičkom pejzažu

A honlapok a virtuális tér meghatározó elemei, így fontos szerepük van az egyes oktatási intézmények imidzsének kialakításában is. Tanulmányunkban néhány szlovákiai és magyarországi alap- és középfokú, illetve felsőoktatási intézmény járványügyi helyzetre és online oktatásra vonatkozó virtuális tartalmait hasonlítjuk össze, emellett pedig figyelmet fordítunk a két- és többnyelvűség megjelenésének mértékére is. A nyelvi tájkép kuta-

¹ A tanulmány a Visegrad Scholarship Program anyagi támogatásával készült az #52010823. számú szerződés keretén belül. – This paper was written within the confines in Visegrad Scholarship Program, Project n.: #52010823.

tásának több iránya alakult ki az elmúlt évek során, melyek közül az egyik az iskolai (schoolscape), egy másik pedig (cyberscape) a virtuális vonatkozásokra fókuszál. Az egyes részterületek között azonban sok esetben átfedések mutatkoznak, így vizsgálatuk összekapcsolható. Az iskolai nyelvi tájkép jellemzőinek a virtuális vonatkozások természetesen csak egy kis részét képezik, hiszen az iskolában – mint a vizuális nyelvhasználat sajátos terében – minden olyan vizuális-nyelvi megnyilvánulás vizsgálható, amely ennek a térnek a kommunikációs elvárásait és igényeit tükrözi.

Kulcsszavak: virtuális iskolai nyelvi tájkép, online oktatás, weboldalak

Bevezetés

Az elmúlt egy évben a megszokott oktatási körülményeket a koronavírus-járvány teljes mértékben átalakította: a jelenléti oktatást felváltotta az online térben történő tanítás. Ennek következtében az interperszonális kapcsolattartási módok is átalakultak, bizonyos kommunikációs formák vesztek jelentőségükből (élőszó), mások viszont felértékelődtek (videochat). Bár az online oktatás bizonyos szempontból közvetlen módon történik (legalábbis az azonos virtuális térben és időben lét tekintetében), a tanár mégsem lehet biztos abban, hogy hány hallgató, diák követi figyelemmel az előadásait, óráit, mivel a „bejelentkezett-ség” ténye egyáltalán nem garancia arra, hogy valaki ül is az internetkapcsolat másik végén a számítógép előtt. Éppen ezért nagyon fontos, hogy a különböző oktatási intézmények milyen tanulást segítő online felületeket biztosítanak tanáraik és diákjaik számára, hiszen a virtuális térben elérhető tananyagtartalmak szerepe jelenleg elsődlegesnek, sőt sok esetben kizárólagosnak tekinthető.

Elméleti alapvetés

A nyelvtájkép-kutatás interdiszciplináris vizsgálati terület: kapcsolatban áll a kommunikációtudománnyal, szociológiával, pszichológiával, közgazdaságtannal, tájépítészettel, oktatással (vö. Gorter 2017, 38), szemiotikával, szociolingvisztikával, folklorisztikával, történeti névtannal, jog-, földrajz- és történettudománnyal (vö. Bartha – Laihonen – Szabó 2013, 13), valamint az antropológiával, politika- és államtudománnyal, nyelvpolitikával, urbanisztikával stb. (vö. Mensel – Vandenbroucke – Blackwood 2016, 423). A nyelvtájkép-kutatás egynyelvű környezetben is fontos, a kérdéskör vizsgálata során azonban célravezetőbb a többnyelvűség, illetve a nyelvek kapcsolatainak és konfliktusainak vizsgálata (vö. Gorter 2013, 193). A szóban forgó terület többek között azért is érdekes, mert információkat szolgáltat(hat) a hivatalos nyelvpolitika fentről lefelé irányuló jelhasználatának (például az utcanevek és az

oktatási intézmények megnevezései) és az egyének által alulról felfelé alkalmazott névadási elveknek (üzletek elnevezései, utcai plakátok) a különbségeiről, kölcsönhatásáról (vö. Cenoz – Gorter 2006, 68).

Mivel a kutatók érdeklődési köre nagyon szerteágazó, ezért a nyelvi tájképnek sokszor csak egy-egy kisebb szeletét vizsgálják tüzetesebben. A kutatott részterületek közül Tódor (vö. 2019, 16) többek között megemlíti a falfirkákat elemző *graffscape*-et (Rozenholc 2010), a falvak vizuális nyelvhasználatát feltáró *ruralscape*-et (Banda – Jimaima 2015), a városok nyelvi tájképével foglalkozó *cityscape*-et (Muth 2016), a nyelvi tájképben megjelenő különböző ejtésváltozatokat és hangzássémákat kutató *soundscape*-et (Pappenhagen – Scarvaglieri – Redder 2016), a fontosabb utcák vizualitását vizsgáló *streetscape*-et (Rose-Redwood – Alderman – Azaryahu 2018), valamint a témánk szempontjából két legfontosabbat: a nyelvi tájkép virtuális térben megjelenő vonatkozásait hangsúlyozó *cyberscape*-et (Ivkovic – Lotherington 2009), illetve az iskolák nyelviségére és vizualitására összpontosító *schoolscape*-et (Brown 2012; Gorter 2018).

A továbbiakban vegyük szemügyre, mit is nevezünk iskolai nyelvi tájképnek: „Az iskolai nyelvi tájkép (»schoolscape«) a vizuális nyelvhasználat sajátos tere, és mindazon vizuális nyelvi megnyilvánulások összességét jelöli (hirdetőtábla, tabló, táblakép, szemléltetőeszközök, multimédia stb.), amelyek ezen tér kommunikációs elvárásait, igényeit szolgálják” (Tódor 2014, 41). Brown (2012, 282) szerint ennek a jelenségegyüttesnek a vizsgálata azért fontos, mert az iskola minden esetben a hivatalos nyelvi ideológiák megnyilvánulásának speciális helyszíne. Szabó kutatásai (vö. 2015, 47) például azt mutatják, hogy a budapesti állami és magániskolákban a nemzettudattal kapcsolatos nyelvi és kulturális ideológiák eltérő módon vizualizálódnak: az előbbieken inkább a fentről lefelé ható homogenizációs törekvés, az utóbbiakban ellenben az egyediség és kreativitás támogatása figyelhető meg. Egy hasonló vizsgálat rámutatott arra is, hogy a standardizmus ideológiája – vagyis, hogy a standard az egyedül jó, helyes, követendő és tanítandó nyelvváltozat (vö. Lanstyák 2017) – nemcsak az anyanyelv-, hanem az idegennyelv-oktatásban is érvényesül, mivel a gyerekeknek a szóban forgó iskolákban (de Európában általánosságban is) elsősorban brit angolt kell tanulniuk (vö. Laihonon – Szabó 2017, 131–132). A standardizmus a kisebbségben élő magyar közösségek számára különösen kedvezőtlen, mert az ő nyelvhasználatukban természetes módon jelennek meg például olyan kontaktusjelenségek, amelyek a sztenderd nézőpontjából elítélendők. Ez természetesen az iskolában is gondot okoz, hiszen a tanárképzésben sok helyen sajnos még mindig nem fordítanak megfelelő figyelmet a nyelvi heterogenitás oktatási vonatkozásaira. A különböző nyelvi és nem nyelvi tévhi-

tek iskolai nyelvi tájképben való megjelenését a tankönyvek többsége is nagyban elősegíti, hiszen a standardizmus mellett megjelenik bennük például az instrumentalizmus (mely szerint a nyelv külsődleges használati eszköz) vagy a varietizmus (amely a nyelvet jól elhatárolható, „dologszerű” nyelvváltozatokból állónak tételezi) ideológiája is (vö. Domonkosi 2016; Lőrincz 2020a). A nem nyelvi jellegű ideológiák is realizálódhatnak nyelvi viszonyrendszerben, hiszen pl. a kisebbségek körében oktatott többségi nyelv reprezentációja az oktatási intézmények vizuális jelhasználatában szinte mindig sokkal magasabb, mint az idegen nyelveké (vö. Biró 2016, 119–120). A többségi nyelvről kisebbségi nyelvre fordított tankönyvekben megjelenhetnek továbbá nyelvi problémák is, hiszen bennük következetlen lehet pl. a tulajdonnevek anyanyelvi, többségi nyelvi, illetve különböző idegen nyelvi alakjainak használata (vö. Lőrincz 2020b).

A fentiek mellett érdemes kiemelni a nyelvitájkép-kutatás és az iskola kapcsolatának egy más szempontú megközelítését is, hiszen a szóban forgó vizsgálati terület oktatási segédletként is felhasználható, például az idegennyelv-tanításban (vö. Chesnut – Lee – Schulte 2013) vagy a társadalmi, kulturális és nyelvi diverzitás elfogadtatása során (vö. Hancock 2012). A kétnyelvű feliratok kapcsán többek között a kisebbségi és többségi nyelvek térbeli viszonyára (azaz, hogy melyik van felül és alul, ha pedig egymás mellett helyezkednek el, akkor melyik található bal, és melyik a jobb oldalon) érdemes felhívni a tanulók figyelmét, de a tanár akár arra is rámutathat, hogy kép és szöveg viszonya nem mindig azonos a kettő összegével, hiszen találkozásukkor többlettartalom is kialakulhat (gondoljunk csak például a különböző mémekre).

Az iskolai nyelvi tájkép átmenetet képez a nyilvános és privát terek között, hiszen az egyes intézmények külső és belső tereiben található jelek célja és jellege nagyon eltérő lehet (vö. Kolečáni 2020, 61). Az oktatási intézmények nyelvi tájképe sokban különbözik a nyilvános terekétől: eltérő az egy- és többnyelvűség mértéke, a jelhasználat kevésbé professzionális, és más a kommunikációs célja is, mivel a jelképzés leginkább a diákok tevékenységéhez kötődik (vö. Gorter 2018, 81).

A virtuális nyelvi tájképpel, más néven cyberscape-pel alig néhány nyelvész foglalkozik, ennek ellenére a szóban forgó terület viszonylag pontosan definiálható: azoknak az interlingvális és -kulturális kapcsolatokon alapuló ontológiai, szociopolitikai és nyelvi jelenségeknek az összessége, amelyek a virtuális térben identitásjelölő funkcióval jelennek meg (vö. Ivkovic – Lotherington 2009, 19). A virtuális nyelvi tájkép legalább négy ponton különbözik a fizikai világ nyelvi tájképétől: 1. az első valóságos fizikai környezetbe ágyazódik, a második pedig a számítógépes kommunikáció során létrehozott virtuális térben jelenítődik meg;

2. az egyik a való világ beszélt nyelvi szituációit tükrözi, a másinak azonban ez nem szükséges velejárója (gondoljunk csak egy fordítóprogram agrammatikus mondataira vagy a különböző hangulatjelekre); 3. a fizikai nyelvi tájképben a jelölés tipikusan állandó és stabil, míg a virtuális világban átmeneti, dinamikus, akár naponta többször is változó és bárki által könnyen módosítható; 4. az első esetben a beszélők térhez és időhöz kötöttek, míg a másodikban nem, illetve a két- és többnyelvűség mértéke is eltérő a valós és a virtuális térben (vö. Ivkovic – Lotherington 2009, 19; Biró 2018, 183). Megfontolandó azonban Troyer (2012, 95) álláspontja is, miszerint a virtuális–valós dichotómia félrevezető, hiszen a két teret nem lehet élesen elhatárolni egymástól, mivel az ember akár párhuzamosan is tartózkodhat mindkettőben (ha egy oktatási intézményt az utcán sétálva és egy internetes térképen egyszerre keresünk).

A vizsgált honlapok

A honlap minden oktatási intézmény életében nagyon fontos szerepet játszik, hiszen itt található meg minden olyan információ, amely az alkalmazottak, a külvilág, illetve a jelenlegi és a jövőbeli diákok, hallgatók számára fontos lehet (pl. oktatók kitüntetései, konferencia-részvételei, az oktatási intézmény minősítése, a jelentkezési lapok benyújtásának határideje, a szorgalmi és vizsgaidőszak kezdete és vége stb.), ezért nem mindegy, hogy mennyire ragadja meg a figyelmet, mennyire átlátható, mennyire egyszerű vagy komplikált a keresett információ megtalálása az érdeklődő számára stb. „Olyan esetekben, amikor a világhálón való megjelenéssel valóságos tereket szeretnénk áthidalni annak érdekében, hogy a tőlünk távol levők közelről ismerjenek meg bennünket (akár mint személyt vagy mint szervezetet), különösen fontos az imázst teremtő, a másokban lenyomatot hagyó és egyúttal bennünket jellegzetesen azonosító digitális jelenlét” (Tóth 2018, 53).

Egy-egy magyarországi és szlovákiai egyetem, illetve két-két általános és ugyanennyi középiskola weboldalát vizsgáltuk meg a két- és többnyelvűség megjelenésére, a járványügyi helyzetre, valamint az online oktatással kapcsolatos információkra fókuszálva. Az egyes településekre a szlovák–magyar határhoz való közelségük miatt esett a választásunk, a konkrét intézmények kiválasztását pedig az azonos iskolatípusba való tartozás indokolja. A kiválasztott intézmények közül Szlovákiában található a komáromi (Komárno) Selye János Egyetem, a dunaszerdahelyi (Dunajská Streda) Magyar Tanítási Nyelvű Magángimnázium, a komáromi (Komárno) Selye János Gimnázium, a bőszi (Gabčíkovo) Amade László Alapiskola, valamint a nagymegyeri (Veľký Meder)

Bartók Béla Alapiskola, Magyarországon pedig az egri Eszterházy Károly Egyetem, a győri Révai Miklós Gimnázium, az esztergomi Árpád-házi Szent Erzsébet Gimnázium, a Komáromi Petőfi Sándor Általános Iskola, illetve az esztergomi Babits Mihály Általános Iskola.

A Selye János Egyetem honlapja következetesen kétnyelvű, vagyis minden információnak, amely megjelenik magyarul, szlovákul is kötelező érvénnyel meg kell jelennie, emellett pedig az egyetemre vonatkozó legfontosabb tudnivalók angol nyelven is megtalálhatóak a felületen. Ez azért nagyon fontos, mert a különböző cserediákprogramok keretén belül olyan hallgatók is érkehetnek az egyetemre, akik nem beszélik a magyar, sok esetben pedig a szlovák nyelvet sem. A főoldal közepén az éppen aktuális hírfolyam jelenik meg, amelyből tudomást szerezhetünk arról, hogy az évente megrendezett nyílt nap 2021-ben a járványügyi helyzetre való tekintettel virtuális formában valósul meg. A weboldal állandó részét képezi egy-egy koronavírussal (erre kattintva minden járványügyi intézkedést megtalál az érdeklődő, bejelentheti, ha megfertőződött stb.), illetve az online oktatást biztosító Big Blue Button felülettel kapcsolatos ikon is.

Az Eszterházy Károly Egyetem honlapjának megnyitásakor rögtön egy felugró ablak jelenik meg, amely a koronavírussal kapcsolatos legfontosabb információhoz, egyetemi rendeletekhez, intézkedésekhez irányítja a felhasználót. A kezdőoldalon többek között Távoktatás menüpont is található, amelyben a hallgatók megtalálják az egyetemen használatban lévő különböző alkalmazásokat, illetve a tanulást megkönnyítő oktatási segédleteket. A honlap angol nyelvű változata jóval kidolgozottabb, mint az SJE esetében, de részletességét tekintve mégis elmarad a magyar változat mellett. Az angol nyelvű felületre szintén azért van szükség, mert a külföldi, magyarul nem vagy rosszul beszélő hallgatók tájékozódását segíti. A két honlap tartalmi kapcsán megállapíthatjuk, hogy a nyelvitájkép-kutatásnak az elméleti részben említett részterületei mellett napjainkban már számításba kell venni a virológiai vagy epidemiológiai nyelvi tájképet (vö. Istók – Lőrincz 2020) és annak virtuális vonatkozásait is.

A Magyar Tanítási Nyelvű Magángimnázium nyitóoldalán semmilyen információt nem találunk az online oktatással vagy a járványügyi helyzettel kapcsolatban, és ez abban az esetben is igaz, ha az Oktatás menüpontra kattintunk. Ez azért meglepő, mert egy oktatási intézmény weboldalának éppen az lenne a feladata, hogy az oktatással kapcsolatos naprakész információkat közöljön a szülőkkel és a diákokkal. A nyitóoldalon a magyar és szlovák zászló formájú kis ikonok mellett a német és angol is feltűnik, azt sejtetve, hogy a gimnáziummal kapcsolatos információk négy nyelven olvashatók. A honlap szlovák nyelvű változata részletességét tekintve elmarad a magyar nyelvű mögött, és

ha az intézménnyel kapcsolatos angol vagy német nyelvű tájékoztatást szeretnénk olvasni, akkor azt tapasztaljuk, hogy a vonatkozó ikonok nem aktívak, vagyis a weboldal semmilyen idegen nyelvű információt nem tartalmaz. Mivel a vizsgált középiskoláknak idegen nyelvű diákjai egyáltalán nincsenek, ezért nem teljesen világos, miért volt szükség erre a lépésre, amely ilyen formában az oktatási intézmény imidzsének inkább kárára, mintsem előnyére válik.

A Révai Miklós Gimnázium honlapjának nyitóoldala szintén nem tartalmaz semmilyen információt a járványhelyzettel, illetve az online oktatással kapcsolatban. Ha az Oktatás menüpontra kattintunk, akkor megjelenik ugyan a digitális oktatás alpont, ebből azonban csupán annyit tudunk meg, hogy az iskolaév második felében is érvényben marad a digitális munkarend. Az intézmény honlapja nem tartalmaz idegen nyelvű információkat.

A Selye János Gimnázium honlapja következetesen kétnyelvű, az intézmény neve azonban mind a magyar, mind a szlovák felületen hivatalos változatban, vagyis először államnyelven jelenik meg, majd csak utána magyarul. A honlapon minden pandémiával kapcsolatos minisztériumi rendelkezés megtalálható, az online oktatás mikéntjéről azonban nem találunk semmilyen információt. A weboldalon angol, német vagy más idegen nyelvű tartalmak nincsenek.

Az Árpád-házi Szent Erzsébet Gimnázium honlapja sem a járványügyi helyzetre, sem az online oktatásra nem reflektál, emellett pedig teljesen egynyelvű.

Az Amade László Alapiskola honlapjára kattintva ugyan nem jutunk azonnal információhoz az online oktatással kapcsolatban, viszont az Aktualitások menüpont alatt egy értesítés található, amelyből kiderül, hogy meghatározatlan időre továbbra is a távoktatás marad érvényben. Az online órarendek, illetve a Házi feladatok menüpontban pedig azok a fontos tudnivalók vannak összegyűjtve, amelyek az online oktatás zavartalan lefolyását biztosítják. Az intézmény weboldalán nem találhatóak szlovák nyelvű információk, ami arra utal, hogy a honlapok bizonyos szempontból olyan félhivatalos, belső használatra létrehozott fórumok, amelyeken nem szükséges a többségi nyelv használata. Az ilyen jellegű egynyelvűség mindenképpen erős nemzetiségi identitásra utal, amelyet megerősít az iskola logójában található piros-fehér-zöld színek kombinációja is.

A Bartók Béla Alapiskola weboldalán sajátos módon nyilvánul meg a kétnyelvűség: bár az iskola megnevezése először szlovákul jelenik meg és csak utána magyarul, a magyar nyelv mellett pedig kiválasztható a szlovák is, a különböző menüpontoknak azonban sokszor a szlovák felületen is magyar a megnevezése és az információ tartalma. A főoldal hírfolyamában találunk ugyan a járványügyi helyzettel kapcsolatos közleményt, az online oktatás szervezéséről azonban nem derül ki semmi.

A Komáromi Petőfi Sándor Általános Iskola nyitóoldalának hírfolyamában aktuálisnak tűnő információkat találunk a digitális munkarendre vonatkozó biztonságos adatkezelésről, azonban ha lejjebb görgetünk, akkor kiderül, hogy ezek még a 2019/20-as tanévre vonatkoznak. Az iskola honlapja egynyelvű, idegen nyelvű információk nem találhatók rajta.

A Babits Mihály Általános Iskola weboldala egynyelvű, a kezdőoldalon megtalálható a járványhelyzet aktuális csempetési rendje, a hírfolyam pedig információkat tartalmaz a korábbi digitális oktatással és annak mikéntjével kapcsolatban.

Összegzésként elmondható, hogy a vizsgált felsőoktatási intézmények virtuális nyelvi tájképében hangsúlyosan megjelennek a koronavírus-járvánnyal, illetve az online oktatással kapcsolatos információk, viszont az általános és középiskoláknak ez nem mindegyikére igaz. Utóbbiak kapcsán két okból is vissza kell térnem az elméleti részben említett virtuális–valós dichotómiához. Egyrészt azért, mert ha a szóban forgó oktatási intézményeknek csupán a honlapjai alapján tájékozódnánk, akkor könnyen arra a következtetésre juthatnánk, hogy bennük zavartalanul folyik a jelenléti oktatás, vagyis a valóság és a virtuális világ nincs összhangban egymással. Másrészt pedig azért, mert a várttól eltérően a két- és többnyelvűség mértéke nagyjából azonos a valós és a virtuális térben, hiszen a magyarországi egynyelvű általános és középiskoláknak a honlapjai is egynyelvűek, a szlovákiai magyar közoktatási intézmények esetében pedig a honlapok tükrözik a magyardomináns nyelvhasználatot. Fontos hangsúlyozni azonban, hogy a vizsgált intézmények kis száma miatt nem vonhatunk le általános érvényű következtetéseket: az eredmények jelzésértékűek, és rámutatnak a témával kapcsolatos további kutatások szükségességére.

Befejezés

Dolgozatunkban az iskolai nyelvi tájkép virtuális vonatkozásainak egyik szegmensével, a weboldalakkal foglalkoztunk. Ezeknek az online felületeknek napjainkban azért kiemelt a szerepük, mert nagyban segítik a szülők és a diákok tanulással, tanulászervezéssel kapcsolatos tájékozódását. Az iskolai nyelvi tájkép virtuális vonatkozásainak a honlapokon kívül fontos összetevői még a különböző Facebook-oldalak és -csoportok, ezért a kutatást ezekre is érdemes kiterjeszteni. Az egyes oktatási intézmények komplex nyelvi tájképéről azonban csak akkor kaphatnánk valós képet, ha meg tudnánk vizsgálni az oktatással kapcsolatos dokumentációt, az iskolák épületeinek külső és belső részén, illetve az osztálytermekben található feliratokat, plakátokat, képeket, emellett pedig részt vevő megfigyelőként minél több tanítási órába betekintést nyerhetnénk.

Irodalom

- Banda, Felix – Jimaima, Hambaba. 2015. The semiotic ecology of linguistic landscapes in rural Zambia. *Journal of Sociolinguistics* 19 (5): 643–670.
- Bartha Csilla – Laihonen, Petteri – Szabó Tamás Péter. 2013. Nyelvi tájkép kisebbségben és többségben: Egy új kutatási területről. *Pro Minoritate* (3): 13–28.
- Biró, Enikő. 2016. Learning Schoolsapes in a Minority Setting. *Acta Universitatis Sapientiae, Philologica* 8 (2): 109–121. DOI: 10.1515/ausp-2016-0021
- Biró, Enikő. 2018. More Than a Facebook Share: Exploring Virtual Linguistic Landscape. *Acta Universitatis Sapientiae, Philologica* 10 (2): 181–192. DOI: 110.2478/ausp-2018-0022
- Brown, D. Kara. 2012. The linguistic landscape of educational spaces: Language revitalization and schools in Southeastern Estonia. In *Minority languages in the linguistic landscape*. Eds. Gorter, Durk – Marten, Heiko F. – Van Mensel – Luk. 281–299. New York: Palgrave Macmillan.
- Cenoz, Jasone – Gorter, Durk. 2006. Linguistic Landscape and Minority Languages. *International Journal of Multilingualism* 3 (1): 67–80.
- Chesnut, Michael – Lee, Vivian – Schulte, Jenna. 2013. The language lessons around us: Undergraduate English pedagogy and linguistic landscape research. *English Teaching: Practice and Critique* 12 (2): 102–120.
- Domonkosi Ágnes. 2016. Nyelvi ideológia és nyelvszemlélet a kísérleti magyar nyelvi tankönyvekben. *Acta Academiae Agriensis: Sectio Linguistica Hungarica* (43): 30–45.
- Gorter, Durk. 2013. Linguistic Landscapes in a Multilingual World. *Annual Review of Applied Linguistics* (33): 190–212.
- Gorter, Durk. 2017. A nyelvi tájkép tanulmányozása: bevezetés a tudományterületbe. *Regio* (3): 31–49.
- Gorter, Durk. 2018. Linguistic landscape and trends in the study of schoolsapes. *Linguistics and Education* (44): 80–85.
- Hancock, Andy. 2012. Capturing the Linguistic Landscape of Edinburgh: A pedagogical tool to investigate student teachers' understandings of cultural and linguistic diversity. In *Linguistic Landscapes, Multilingualism and Social Change*. Eds. Hélot, Christine – Barni, Monica – Janssens, Rudi – Bagna, Carla. 249–266. Frankfurt am Main: Peter Lang.
- Istók Béla – Lőrincz Gábor. 2020. A virolingvisztika részterületei. In *12th International Conference of J. Selye University: Language and Literacy Section*. Ed. Simon, Szabolcs. 83–92. Komárno: Univerzita J. Selyeho. DOI: 10.36007/3761.2020.83
- Ivkovic, Dejan – Lotherington, Heather. 2009. Multilingualism in cyberspace: conceptualising the virtual linguistic landscape. *International Journal of Multilingualism* 6 (1): 17–36.

- Kolečáni Lenčová, Ivica. 2020. Linguistic Landscape and Reading Comprehension in Foreign Languages Teaching. *AD ALTA: Journal of Interdisciplinary Research* 10 (1): 160–164.
- Laihonen, Petteri – Szabó, Tamás Péter. 2017. Investigating visual practices in educational settings: Schoolscales, language ideologies and organizational cultures. In *Researching Multilingualism: Critical and ethnographic perspectives*. Eds. M. Martin-Jones – D. Martin. 121–138. London – New York: Routledge. DOI: 10.4324/9781315405346
- Lanstyák István. 2017. *Nyelvi ideológiák (általános tudnivalók és fogalomtár)*. 2017. május 26-i verzió. http://web.unideb.hu/~tkis/li_nyelvideologiai_fogalomtar2.pdf (2018. dec. 12.)
- Lőrincz Gábor. 2020a. Nyelvi tévhitek megjelenése különböző tankönyvvariánsokban. In *A nyelv perspektívája az oktatásban*. Szerk. Ludányi Zsófia – Jánk István – Domonkosi Ágnes. 225–242. Eger: Líceum Kiadó.
- Lőrincz Gábor. 2020b. Fordított tankönyvek a kisebbségi iskolai nyelvi tájképben. In *Tankönyvkutatás – fordított tankönyvek – kétnyelvűség: A Variológiai Kutatócsoport 9. nemzetközi tankönyvkutató szimpóziumának tanulmányai*. Szerk. Istók Béla – Lőrincz Gábor – Lőrincz Julianna – Simon Szabolcs. 75–98. Komárom: Selye János Egyetem.
- Muth, Sebastian. 2016. Street Art as Commercial Discourse: Commercialization and a New Typology of Signs in the Cityscape of Chisinau and Minsk. In *Negotiating and Contesting Identities in Linguistic Landscapes*. Eds. Blackwood, Robert – Lanza, Elizabeth – Woldemariam, Hirut. 19–36. London: Bloomsbury Academic.
- Pappenhagen, Ruth – Scarvaglieri, Claudio – Redder, Angelica. 2016. Expanding the linguistic landscape scenery?: Action theory and 'Linguistic Soundscaping'. In *Negotiating and Contesting Identities in Linguistic Landscapes*. Eds. Blackwood, Robert – Lanza, Elizabeth – Woldemariam, Hirut. 147–162. London: Bloomsbury Academic.
- Rose-Redwood, Reuben – Alderman, Derek – Azaryahu, Maoz. 2018. The Urban Streetscape as political cosmos. In *The Political Life of Urban Streetscapes: Naming, Politics, and Plac*. Eds. Rose-Redwood, Reuben – Alderman, Derek – Azaryahu, Maoz. 1–24. London – New York: Routledge.
- Rozenholc, Caroline. 2010. The neighborhood of Florentin: A window to the globalization of Tel Aviv. *Journal of Urban and Regional Analysis* 2 (2): 81–95.
- Szabó, Tamás Péter. 2015. The management of diversity in schoolscales: an analysis of Hungarian practices. *Apples: Journal of Applied Language Studies* (1): 23–51. <http://apples.jyu.fi/ArticleFile/download/554> (2020. jan. 4.)
- Tódor Erika-Mária. 2014. Hogyan hívogat az iskola?: Vizuális nyelvhasználat az iskolában. *Magiszter* (3): 40–51.

- Tódor Erika-Mária. 2019. *Hétköznapi kétnyelvűség: Nyelvhasználat, iskolai nyelvi tájkép és nyelvi én a romániai magyar iskolákban*. Budapest: Szépirodalmi Figyelő Alapítvány.
- Tóth Etelka. 2018. A honlap mint nyelvi tájkép. In *Nyelvi tájkép, nyelvi sokszínűség II. Nyelvhasználati terek és nyelvi sokszínűség*. Szerk. Tódor Erika-Mária – Tankó Enikő – Dégi Zsuzsanna. 53–63. Kolozsvár: Scientia Kiadó.
- Troyer, Robert A. 2012. English in the Thai linguistic netscape. *World Englishes* 31 (1): 93–112.
- Van Mensel, Luk – Vandenbroucke, Mieke – Blackwood, Robert. 2016. Linguistic Landscapes. In *Oxford Handbook of Language and Society*. Eds. García, Ofelia – Flores, Nelson – Spotti, Massimiliano. 423–449. Oxford: Oxford University Press.

THE ROLE OF WEBSITES IN THE VIRTUAL SCHOOLSCAPE

Since websites have been dominant elements of the virtual space, they have an important role in forming the image of educational institutions. This paper compares the virtual content of a number of Slovakian and Hungarian primary, secondary and higher educational institutions, focusing on the aspects of online education and the epidemiological situation, and in addition paying attention to the rate of bi- and multilingualism. In the last couple of years several researches have focused on linguistic landscape, which resulted in setting up various subfields, one of which is schoolscape and another one is cyberscape which focuses on virtual relations. In some cases there are overlaps between the subfields, so their study can be connected. Certainly the schoolscape not only refers to virtual relations but to the totality of individual and collective language representations and visual materials, which reflect the communicative practices of this well-structured specified space, the school. Naturally, the virtual aspects make up only a small part of the characteristics of schoolscape – a specific space of visual language use – since in school each visual and linguistic manifestation can be studied which reflects the communicational expectations and requirements of this space.

Keywords: virtual schoolscape, online education, websites

ULOGA INTERNET PORTALA U VIRTUELNOM ŠKOLSKOM JEZIČKOM PEJZAŽU

Internet stranice su bitni elementi virtuelnog prostora, zbog toga imaju presudnu ulogu u stvaranju imidža pojedinih obrazovnih institucija. U radu se predstavljaju i upoređuju virtuelni sadržaji vezani za epidemiološku situaciju i onlajn nastavu u nekoliko osnovno-, srednje- i visokoškolske ustanove u Slovačkoj i Mađarskoj, pored toga pažnja se posvećuje i obimu prisustva dvo- i višejezičnosti. Istraživanja školskog jezičkog pejzaža tokom proteklih godina odvijao se u više različitih pravaca,

od kojih je jedan fokusiran na školske (schoolscape), a drugi na virtuelne aspekte (cyberscape). U nekim oblastima se, međutim, oni često preklapaju, te se zbog toga mogu zajedno analizirati. Virtuelni aspekti naravno čine samo jedan mali deo istraživanja karakteristika školskog jezičkog pejzaža, naime u školama se – kao u karakterističnom prostoru vizuelnog jezičkog ponašanja – mogu ispitivati sve one vizuelno-jezičke pojave, koje odslikavaju komunikativne datosti ovog prostora.

Ključne reči: virtuelni školski jezički pejzaž, onlajn nastava, internet portali

A kézirat leadásának ideje: 2021. márc. 10.

Közlésre elfogadva: 2021. máj. 10.

SINKOVICS Balázs

Szegedi Tudományegyetem, Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar
Magyar Nyelvészeti Tanszék
Szeged, Magyarország
sinkov@hung.u-szeged.hu

VÁLTOZATOSSÁG AZ EGYÉNI NYELVHASZNÁLATBAN SZEGEDI BESZÉLŐKKEL KÉSZÍTETT INTERJÚKBAN

Intra-speaker variations in sociolinguistic interviews
with informers in Szeged

Raznolikost u govoru stanovnika Segedina
(Analiza na osnovu intervjuja)

A dolgozat a Szegedi Szociolingvisztikai Interjú két adatközlőjének nyelvhasználatát vizsgálja. A SZÖSZI keretében szegedi lakosokkal strukturált szociolingvisztikai interjúk – benne nyelvhasználati tesztek – készültek. A terepmunkások az interjú folyamán az *ő-ző* nyelvváltozatot beszéltek. A dolgozatban vizsgált két adatközlő az interjúban az *ő-ző* változatot beszélt. Az interjúk elemzése választ adhat arra, milyen összefüggéseket mutatnak az adatközlők nyelvi szocializációjának körülményei és a szegedi tájnyelvvél kapcsolatos értékítéletei. Az adatközlők nyelvhasználatát elemezve érdemes azt is megvizsgálni, hogy a különböző témákról beszélgetve (iskola, munka, udvarlás stb.) van-e különbség az *ő-zés* mértékében. Mindkét adatközlő beszéde változik az egyes témák esetében, de nemcsak a témák, hanem a nyelvjáráshoz és a standard magyarhoz való viszonyuk is meghatározza, milyen mértékben *ő-znek*. Néhány téma azonban (család, életveszély) nem a várt hatást mutat, vagyis nem a vernakuláris nyelvhasználat felé mozdult el beszédük az *ő-zés* tekintetében. *Kulcsszavak:* szegedi szociolingvisztikai interjú, Szeged környéki nyelvjárás, beszélt nyelv, változatosság

Bevezetés

Az egyéni nyelvhasználaton belüli váltakozás kezdettől a szociolingvisztikai kutatások középpontjában áll. A beszélők más-más stílust használnak a szituációnak és a beszédpartnernek megfelelően, de nemcsak különböző beszéd-

helyzetek lehetnek hatással a stílus megválasztására, hanem akár ugyanabban a beszélgetésben is változhat, kifejezve ezzel a beszélőnek a témához való viszonyát. A strukturált szociolingvisztikai interjú különféle társalgási témái (és esetleg tesztjei, feladatai) éppen arra szolgálnak, hogy az adatközlő nyelvhasználatának változását, az eltérő beszédstílusokat meg lehessen ragadni (vö. Labov 1988). Szegedi beszélőkkel készített interjúkban is megfigyeltük, hogy ugyanaz az adatközlő különböző témákról beszélve eltérő mértékben *ö-zik* – vagyis produkálja a Szeged környéki nyelvjárás egyik fő sajátosságát.

Az egyéni nyelvhasználaton belüli váltakozást a szociolingvisztikai stílusfogalom segítségével értelmezhetjük. Magyarul Bartha Csilla és Hámori Ágnes (2010) részletesen ismertette a stílusra vonatkozó különféle szociolingvisztikai elméleteket, és elemzett néhány interjúrészletet a BUSZI II.-ből, bemutatva különböző típusú stílusváltásokat, így itt csak vázlatosan foglalom össze a stílusváltások fő értelmezési kereteit.

Labov szerint az egyén stílusváltásaiban az a meghatározó, hogy mennyire figyel a saját beszédére, és a szociolingvisztikai interjú során azt kell elérni, hogy minél természetesebben beszéljen az adatközlő. A saját beszédre fordított figyelem elterelését szolgálják az olyan témák, amelyek érzelmileg közelről érintik az adatközlőt, mint például a halálveszedelemről való beszámoló (Bell 2007, 95–96; Bartha – Hámori 2010, 299–300; Schilling 2013, 329–332). Bell vetette föl, hogy a stílusváltásokra hatással van a hallgató is, a beszélő ugyanis a hallgatóságnak megfelelően választja meg a stílust (hallgatóságra tervezés) (Bell 2007, 97–98; Bartha – Hámori 2010, 300–301, Schilling 2013, 333–338). Schilling-Estes szerint a stílusok megválasztásával a beszélő saját pozícióját, identitását határozza meg, és annak megfelelően vált stílust, hogy kinek szeretné mutatni magát (Bell 2007, 98–99; Bartha – Hámori 2010, 302; Schilling 2013, 338–342). Ez utóbbihoz kapcsolhatók azok az újabb modellek, amelyek a stílust a beszélő és a hallgató interakciójaként értelmezik. Eszerint a stílusok megválasztása a beszélgetés során a beszélői identitás megalkotásának vagy újraalkotásának, a témához való viszonyulásnak is az eszköze (vö. Bartha – Hámori 2010, 302–304; Schilling 2013, 342–345). (A szociolingvisztikai stílusfelfogások legújabb elemző áttekintéséről Hernández-Campoy 2016, a stílusok és az identitás összefüggéséről Sándor 2014, 201–229.)

Jelen tanulmányban az *ö-zés*ben mutatkozó váltakozást elemzem két szegedi tanítónővel készült interjúban, azt vizsgálva, hogyan változik a társalgási modulokban témáról témára az *ö-zés* aránya. A módszerek ismertetése után bemutatom az interjú szerkezetét és az adatközlőket, majd rátérek nyelvi attitűdjeikre és nyelvhasználatuk általános jellemzésére. Ezt követően részletesen

elemzem az *ö*-zést az interjú különböző részeiben, és azt, hogy mi befolyásolhatta a nyelvhasználatukban bekövetkező váltást. A tanulmányt összegzés és kitekintés zárja.

Módszer

Az adatközlőkkel strukturált szociolingvisztikai interjút készítettünk (részletesen lásd Kontra – Németh – Sinkovics 2016, 63–72). Ebben több kérdés is a Szeged környéki nyelvjárásra, az adatközlő saját és a családja nyelvhasználatára, az *ö*-ző nyelvváltozathoz való viszonyára vonatkozott. Az interjú társalgási modulokat és tesztek, felolvasásokat vegyesen tartalmazott. Az elemzés részben kvalitatív, vagyis az adatközlők nyelvi attitűdjeit mutatom be, mégpedig mind az explicit, azaz konkrét kérdésre adott válaszokból kirajzolódó, mind az implicit, a különböző témák kapcsán elejtett megjegyzéseiből felvázolható attitűdöket. A kvantitatív elemzés az interjú folyamán produkált nyelvhasználat néhány változóját veszi alapul (*ö*-zés, *-ban/-ben* végi *n*-törlés, *l*-törlés, *t*-törlés, *fel* és *föl* igeekötők, valamint az ablativuszi határozóragok zártága, azaz *-ból/-ból* ~ *-bül/-bül* stb.), és azt nézem meg, ezek hogyan váltakoznak az interjú különböző részeiben, valamint hogy az *ö*-zés milyen összefüggést mutat egyes társalgási modulokkal (gyerekkor, munkahely, nyelvhasználat, halálveszedelem stb.).

Adatok

Mindkét interjú az adatközlő otthonában készült, és körülbelül két óra terjedelműek (K59: 1 óra 58 perc, A22: 2 óra 9 perc). K59 férje jött-ment a házban, és egyszer bele is szólt néhány mondat erejéig az interjúba. A22 kérésére eltért a modulok sorrendje, és az összes társalgási modul után következtek csak a tesztek, az interjú végén egyszerre. A terepmunkás huszonéves nő, volt egyetemi hallgató, az interjú folyamán végig a Szeged környéki nyelvjárást beszélte, annak szinte minden jegyével.

Az adatközlők mindegyike főiskolát végzett tanítónő, egyikük még aktív, másikuk már nyugdíjas, és Szegeden, Alsóvároson (az egyik legrégebb, az utóbbi egy-két évtizedig erősen hagyományörző városrészben) éltek, és vagy ott, vagy a környékén dolgoztak. Lakhelyükhöz és a helyi hagyományokhoz erősen kötődnek. K59 60 éves, a szülei is szegediek, és egész életében Szegeden lakott, azt a három évet kivéve, amíg Bajára járt főiskolára. Szülei 6 elemi iskolát, férje középiskolát végzett. A22 70 éves, már nyugdíjas, szintén egész életében

Szegeden élt, sőt még a főiskolát is ott végezte. Szülei szegediek, apai nagypapa székely, nagyanyja pedig a Bánátból került Szegedre. Sváb származású férje szintén szegedi, középiskolai végzettségű műszaki ellenőr. Az interjúban mindketten az *ö-ző* nyelvváltozatot beszélték.

Elemzés

Saját beszédüket úgy ítélték meg, hogy a gyerekkori *ö-ző* nyelvhasználatukról a munkájuk miatt kisebb-nagyobb mértékben áttértek a standardra, de attitűdjük az *ö-ző* nyelvváltozathoz alapvetően pozitív. A22 gyerekkorában – saját elmondása szerint – mindenki *ö-zve* beszélt a környéken, de az iskolában magyarórákon már nem beszélt *ö-zve*, azután pedig a főiskolán, a gyakorlótanításon és még később a tanítás során sem, csak magánbeszélgetésekben. Hozzáteszi azonban, hogy ha nem figyel, akkor előjön beszédében az *ö-zés*. Nem emlékszik arra, hogy valaha is megszólták volna a beszédéért, inkább mindig kedves reakciókat kapott, az embereknek tetszett az *ö-ző* beszéde („Na, hát szegedi! Hogy milyen szépen beszélsz!”).

K59 szintén úgy emlékszik, hogy gyerekkorában mindenki *ö-zve* beszélt, és ezért őt nem is szólták meg, hanem éppen azokat, akik *e-zve* beszéltek („Na most akkó ő má nagy pesti lött, me mekegve tud beszéni”). Középiskolában alkalmazkodott a standardhoz, mert „muszáj volt”, de nem fejt ki, pontosan hogyan is érti ezt. Az *ö-ző* változatot szépek tartja („azok folyamatosan *ö-ztek*, de olyan szépen”, „az így olyan szép, hogy gyerekek”), az ügynöktesztben is az *ö-ző* beszélőt akár hivatali ügyintézőnek is el tudná fogadni, de ezzel együtt a standard ideológia is tetten érhető nála, amikor arról beszél, hogy a műveltséggel és az intelligenciával összefügg az ember beszéde: „egy *e-* egyszerűbb ember az a nyelvezetére se úgy figyel, tehát az az ösztönből mondja úgy, ahogy ahogy átöröklődött neki, egy tanultabb, intelligensebb ember az átöröklődést átformálja arra a területre, amit a munkája kíván”, vagy amikor arról beszél az ügynökteszt szukszükölő mintája kapcsán: „Mer mer ma már egy bolti eladótól is elvárjuk az intelligens beszédet, tehát hogy hogy helyes ejtéssel mondjon szavakat.” A vajdasági magyarok beszédéről pedig azt mondja, hogy az megmaradt „az ezerkilencszáz nem tom hányasbeli *öö* beszédstílusnak, tehát ott késésben van ahhoz képest, ami ami nálunk végbemönt [...] ez a húzi-vonyi-taszajti-féle stílus, tehát hogy hogy hogy ugye valamikor ez volt a beszélt nyelv, *öö* tehát én a beszédfejlődésbe ezt értettem”. Szavaiból az következtethető ki, hogy az *ö-ző* változattal nincs semmi baja, vannak azonban olyan nyelvjárási sajátágok, olyan nemstandard

változatok, amelyeket egyértelműen az alacsonyabb iskolázottsághoz és intelligenciához kapcsol. Saját beszédét is ennek megfelelően ítéli meg: „Én így gondolom, a magam életét is így gondolom, hogy hogy én én tudok *ö*-zni, és mégse *ö*-zők annyit. Tehát *ö*-zők, de minimális.” A fiatalok beszédében az *ö*-zés eltűnését egyértelműen iskolai hatásnak tulajdonítja. (Az attitűdökre lásd még Berente 2017.)

Rátérve az interjúban beszélt nyelvhasználatukra, elmondható, hogy mindkét adatközlő az *ö*-ző változatot beszélte. A22 közvetlenebb, bizalmasabb hangvételt üt meg, az interjú megkezdése előtt már följánlja a terepmunkásnak a tegeződést. Beszédében sok a hezitálás, az elharapott, nem érthető szó vagy szótag, beszédtempója átlagos. Vele szemben K59 távolságtartóbb, többször utal rá, hogy elvárja a tiszteletet, akárkivel nem szokott tegeződni; úgy véli, hogy a magázás tiszteletteljesebb, és van, amikor az helyénvalóbb. Kevesebbet hezitál, de több a szünet a beszédében, jól érthetően, normál tempóban, egyes részekben lassan beszél. Ennek kapcsán fontos még egyszer kiemelni, hogy A22 jó ideje nyugdíjas (bár vannak magántanítványai), és ezért neki talán már nem kell annyira figyelni a beszédére (vö. Eckert 1997, 165), K59 viszont – bár nyugdíj előtt áll – még aktív tanító.

A Szeged környéki nyelvjárásra jellemző sajátosságok közül az egytagú, illetve a vegyes hangrendű szavakban megfigyelhető zárt *ë*-zés (*ëgy, në, të, sëhogy, tëgnap*) A22 beszédében jelentkezik, bár nem következetesen, K59 beszédére viszont nem jellemző, csupán néha fordul elő. Azok a nyelvjárási változók, amelyek a kevéssé formális beszélt köznyelvre is jellemzőek, A22-nél nagyobb arányban fordulnak elő. A nagyjából kétórás interjú társalgási moduljaiban *t*-törlés (*mer<t>, azér<t>, mos<t>*) A22-nél 179, K59-nél 78, *l*-törlés (*csiná<l>ni, gondó<l>kodtam, attó<l>*) A22-nél 282, K59-nél 43 esetben jelentkezett. Az ablativuszi határozóragokat (*-ból/-ből, -ról/-ről, -tól/-től*) A22 zártabb változatban is használja, vagyis 28 zártabb változattal szemben (ebből 20 *l*-törléses is) 37 standard változat áll (ebből csupán 6 *l*-törléses). K59-nél csak a standard változat fordul elő 34-szer (ebből 1 *l*-törléses). A *-ban/-ben* végi *n* törlése A22-nél 80,4%-ban bekövetkezik (inesszivuszi *-ban/-ben* 30 ~ *-ba/-be* 123), K59-nél ezzel szemben csak 40,78%-ban (inesszivuszi *-ban/-ben* 61 ~ *-ba/-be* 42). Vagyis K59 beszéde sokkal közelebb áll a standardhoz a vizsgált változók vonatkozásában.

Az *ö*-zés mértékének megállapításához kódoltuk a lejegyzett interjút. Ennek során nemcsak azokat a szótagokat kellett figyelembe venni, amelyeket az adatközlő a standardhoz képest *ö*-zve mondott, hanem azokat a szótagokat is, amelyeket mondhatott volna *ö*-zve, mégsem tette. A SZÖSZI-ben azokat

a szótagokat tekintettük ilyen potenciálisan *ö*-zhető szótagnak, amelyet egy *ö*-zni tudó született szegedi beszélő *ö*-zve mond vagy *ö*-zve is ejthetőnek tart, de más nyelvjárásokban vagy a standardban *e*-vel vagy *ë*-vel ejtenek (Kontra – Németh – Sinkovics 2016, 85), így beleszámoltam a standardban is váltakozást mutató szavakat (*fel* ~ *föl*). Az interjú társalgási moduljaiban a két adatközlő *ö*-zését mutatja az 1. táblázat (a tesztek: tegye többes számba, melyiket szokta használni stb., valamint a felolvasást nem vettem figyelembe). A standardban is váltakozó szavakat (ezek túlnyomó többsége a *föl* igekötő) mindketten saját átlagukhoz képest jóval nagyobb arányban mondták labiális változatban.

	A22		K59	
	e	ö	e	ö
összes <i>ö</i>-zés	324 (29%)	803 (71%)	266 (47%)	304 (53%)
ebből <i>fel</i> ~ <i>föl</i> típus	3 (7%)	41 (93%)	8 (24%)	25 (76%)

1. táblázat. A22 és K59 *ö*-zése

Érdeemes még megnézni a *meg* igekötő és kötőszó előfordulásait is, a SZÖSZI adatközlői ugyanis az *embör*, *gyerök*, *mögy* mellett ezt tartják az egyik legtipikusabb olyan szónak, amely arról árulkodik, hogy az illető tud szegediesen beszélni. A 2. táblázat a *meg* ~ *mög* előfordulásait mutatja a két interjú társalgási moduljaiban.

	A22		K59	
	e	ö	e	ö
<i>meg</i> igekötő	31 (24%)	96 (76%)	18 (25%)	54 (75%)
<i>meg</i> kötőszó	37 (38%)	61 (62%)	45 (82%)	10 (18%)

2. táblázat. A *meg* igekötő és kötőszó előfordulásai A22 és K59 beszédében

Amint az adatokból látható, az igekötőt nemcsak nagyobb arányban mondják *ö*-vel, mint a kötőszót, de saját beszédük *ö*-zéséhez képest is magasabb százaléokban. Különösen feltűnő e tekintetben K59 beszéde, aki a *meg* kötőszók jelentős részét *e*-vel használta, saját 53%-os *ö*-zését is messze alulmúlva. Hogy ez a különbség a két *meg* között tendenciaszerű-e, vagy csupán erre a két beszélőre jellemző, az csak további interjúk elemzésével dönthető majd el. Egy másik interjú elemzése során Németh – Bagi – Molnár (2015, 230–231) viszont nem találtak lényeges különbséget a kötőszó és az igekötő *ö*-zése között.

Az adatközlő nyelvhasználatának vizsgálata során fontos az is, hogy milyen az interjú elején a kiinduló stílus, hogyan pozicionálja magát a beszélő (vö. Bartha – Hámori 2010, 306–307). A saját beszédre fordított figyelem csökkentése érdekében a szociolingvisztikai interjúk fölépítése során éppen ezért a hivatalosabb témákat veszik előre, és a nyelvre, nyelvhasználatra vonatkozó kérdések csak az interjú második felében hangzanak el, amikor talán már az adatközlő kevésbé érzi feszélyezve magát attól, hogy a beszédét rögzítik. Mint már említettem, A22 bizalmas, kölcsönös tegeződésen alapuló beszélgetésével szemben áll K59 távolságtartó viselkedése, tanítói szerepéből alig zökken ki. Ha az interjú első 10 percét megnézzük, akkor azt látjuk, hogy A22 itteni 84%-os *ö*-zése jóval fölötte van az interjúja 71%-os átlagának, míg K59 22%-os *ö*-zése kevesebb, mint fele a teljes interjú 53%-os átlagának. Az interjú előrehaladtával a beszédre fordított figyelem csökkenhet ugyan, és a beszélőt a diktafon kevésbé zavarhatja, a második felében a nyelvi tesztek azonban a nyelvi tudatosságot erősíthetik. A 3. és 4. táblázat a teljes interjúban (itt a tesztekkel együtt, de a felolvasások nélkül) mutatja az *ö*-zés arányát, félórás bontásban.

	e	ö	az <i>ö</i> -zés aránya (%)
1. rész	83	274	76,75%
2. rész	89	248	73,59%
3. rész	123	234	65,54%
4. rész	93	53	36,3%

3. táblázat. A22 *ö*-zése az interjú egyes részeiben

	e	ö	az <i>ö</i> -zés aránya (%)
1. rész	90	70	43,75
2. rész	44	21	32,31
3. rész	51	105	67,31
4. rész	121	105	46,46

4. táblázat. K59 *ö*-zése az interjú egyes részeiben

A22 interjúja utolsó fél órájának kisebb arányú *ö*-zését az magyarázza, hogy – kérésére – ekkor került sor egyszerre az összes tesztre. Az interjú vége felé

haladva egyik esetben sem nő az *ö*-zés aránya, viszont mindkét adatközlőnél változik témáról témára haladva. (Lásd még Németh – Bagi – Molnár 2016, 121.)

Az 5. és a 6. táblázat részleteire bontva mutatja be a két adatközlő *ö*-zését társalgási modulonként. A modulok számában mutatkozó különbség részben abból adódik, hogy bizonyos témákra nem került sor az interjúban, részben pedig abból, hogy csak röviden érintették azokat, így a 10 elemszám alatti modulokat (egy kivételével) kihagytam a táblázatból. (A táblázatban föltüntetett százalékos arányok több esetben inkább csak tájékoztató jellegűek a kis elemszám miatt.)

	ö	e	ö-zés, %
szociológiai háttér, család	206	45	82%
iskolák	73	45	61,8%
család	74	51	59,2%
munkahely	94	27	77,7%
játékok	43	6	87,7%
katonaság	26	6	81,3%
riporttereszt	5	9	35,7%
udvarlás	183	44	80,6%
halálveszedelem	48	62	43,6%
nyelvhasználat	27	4	87,1%

5. táblázat. *A22 ö-zése az egyes társalgási modulok szerint*

	ö	e	ö-zés, %
szociológiai háttér	0	11	0%
iskolák	5	17	22,73%
család	12	25	32,43%
riporttereszt	7	5	58,33%
munkahely	8	14	36,36%
szegedi kifejezések	10	2	83,33%
cipőfűzőteszt	5	13	27,77%
Szeged	95	47	66,9%
nyelvhasználat	36	45	44,44%
félelem	40	25	61,53%

halálveszedelem	0	8	0%
cigánykérdés	23	20	53,48%
tegezés-magázás	7	10	41,17%

6. táblázat. K59 ő-zése az egyes társalgási modulok szerint

A rövid időtartamú és ezért kis elemszámú modulok (témák) kivételével nincs olyan hosszabb rész egyik interjúban sem, amelyben az adatközlők kizárólag az *e-ző* változatot használták, bár mindketten azt állították, hogy szokták használni a standard változatot is. Nyelvi viselkedésükre magyarázat lehet az *ő-ző* terepmunkás, és az, hogy az interjú készítésének háttértörténeteként azt mondtuk, hogy a szegedi életről, fiatalkori élményeiről, Szeged nyelvéről beszélgetnénk velük, ők pedig mindketten erősen kötődnek lakóhelyükhöz, Alsóvároshoz. A22 el is mondja saját beszédéről: „Ha őö mögfeledközök, akkor egész biztos, hogy így beszélök. Ha őö ha nagyon akarok vigyázni, akkor nem. Akkor akkor koncentrálok erre, és belegyövök. És akkó efelejtöm. De ha valaki mögszólal *ő*-ve, akkó abba a pillanatba ráhangolódok.” Vagyis elmondása szerint neki koncentrálnia kell olyankor, amikor nem *ő*-zve beszél.

A labovi szociolingvisztikai interjúban a vernakuláris változatot (alapnyelvet) előhívni segítő egyik kérdés a halálveszedelemre („Előfordult-e életében az, hogy úgy tűnt, komoly veszélyben forog az élete, vagy hogy súlyosan megsérülhet, akár meg is halhat?”) és a félelemre vonatkozik. K59 a halálveszedelem részben nem *ő*-zött, de csupán 1 percig érintette a témát, ezzel szemben a félelméről és álmairól beszélve saját átlagánál erősebb *ő*-zést mutatott (vagyis az elvárt módon viselkedett). Meg kell említeni azt is, hogy az interjú ezen részében megváltozott a beszéde: halkán és lassabban beszélt. A22 ezzel szemben egy súlyos balesetéről beszámolva saját 71%-os átlagához képest jóval kevésbé *ő*-zött, azaz épp a várttal ellentétesen módosult a beszéde. Ugyan a történet részletes elbeszélése fölzaklatta, és az *e*-zve kezdett történetet *ő*-zve folytatta, de később újra nőtt az *e-ző* szótagok száma. Talán balesetének rendőrségi és kórházi vonatkozásai magyarázhatják, miért a standard felé mozdult el a beszéde.

A riporterteszt szintén azt a célt szolgálja, hogy a beszélő, miközben közvetíti a terepmunkás tevékenységét, mint egy riporter, talán kevésbé figyel a beszédére. A nagyjából két perc hosszúságú feladat során A22 a válaszait *e*-zve kezdi, majd a Szegeden nem használatos *ő-ző* formával, a *keresztöt* szóval kezdődően átvált *ő*-zésre (Szegeden: *köröszöt*). Alább csupán az adatközlő beszédét idézem, kiemelve az *ő*-zött és az *ő*-zhető szótagokat.

Ja! Ige-. Hát, **meg**kaparja a fejét most, és gondolkodik valamin nagyon.

[...]

És **fel**oltja a villanyt, me nem lát **engem** eléggé, és most ha **kimegy** az ajtón, biztos ott is talál valami **fel**adatot, me most visszajött a kíváncsiság miatt.

[...]

A sállal pedig öö ha **meg**kötötte, P akkor öö nagyon szépen áll vigyázva.

[...]

Jó. **Fel**veszi a kabátját-.

[...]

Keresztöt vet.

[...]

Mögnézi a pontos időt.

[...]

Igen. **Mögtör**li a **szö**mit.

[...]

És **intö**get.

K59 beszédét lényegében ugyanez jellemzi, a riporttereszt elején nem *ö*-zik, majd egy idő után vált, és a *keresztet* szó kivételével *ö*-zve fejezi be.

A családdal kapcsolatos témák szintén a beszélő vernakuláris nyelvhasználatát hozhatják elő, hiszen hozzá közel álló személyekről beszél, olyanokról, akikkel beszélgetve feltehetően azt a nyelvváltozatot használja, amely számára a legtermészetesebb. A22 interjújában ez a téma két helyen is előkerül, a szociológiai háttérrel összefüggésben részletesen beszél a szüleiről, rokonságáról. Ebben a részben, mindjárt az interjú elején az esetek 82%-ában *ö*-zi a lehetséges szótagokat. Ez 11%-kal több, mint az összes társalgási modul 71%-os átlaga. A család témája másodjára férjével és gyerekeivel kapcsolatban jön elő, *ö*-zésének aránya itt csupán 59%. A családdal kapcsolatos témák *ö*-zésének ez a kisebb mértéke feltehetően azzal magyarázható, hogy elmondása szerint sem férje, sem gyerekei nem beszélnek szegediesen, sőt egyiküknek külföldi, magyarul nem tudó férje van. Ez állhat tehát a családról szóló két rész eltérő mértékű *ö*-zése mögött. Az udvarlásról szólva 80%-os *ö*-zése majdnem megegyezik a családjáról szóló elbeszélésével, ez pedig azzal függhet össze, hogy mindkét

részben a szülei és nagymama a történet főszereplői. Még a férjének tulajdonított kétmondatnyi egyenes idézeteket is *ő*-zi, és akkor vált át *e*-zésre, amikor nem szó szerint ugyan, de a református házassági esküt idézi. K59 a családról beszélve az átlagához viszonyítva kisebb mértékű *ő*-zést mutat, de az interjú elején más modulokban sem sokkal magasabb ez az arány.

Mivel mindketten tanítók, és mindketten azt állították, hogy az iskolai környezetben az *e*-ző, standard nyelvváltozatot várják el, érdemes megnézni, mit mutat az interjúknak az a része, amelybe a munkával kapcsolatos kérdések kerültek. A22 közel 78%-os *ő*-zése fölülte van az interjú átlagának, ugyanakkor elmondása szerint munkája során, az órákon és a szülők előtt nem beszélt *ő*-zve. Az átlagnál magasabb *ő*-zése magyarázható az érzelmi kötődéssel, nagyon szerette ugyanis a munkáját, de szerepet játszhat benne az is, hogy már nyugdíjas, és valamelyest már eltávolodott ettől a közegetől. A saját beszédének megítélésére vonatkozó kérdésre A22 az alábbiakat válaszolta:

Hát, attól függ, hogy milyen helyzetbe vagyok. Mer hogyha ha szabadon, akkor ugye az **embör** kevésbé pallérozza, ha hasonló korúakkal **meg** szimpatizánsokkal van, ugye? Ha kiálltam a szülők elé, akkor igenis, hogy **kell**et figyelni arra, hogy tartalma is **legyen** ennek a beszédnek, és és hagyjak nyomot arról, ami ott a téma. Akár egy egy nevelési probléma **meg**beszélésénél vagy vagy ünnepek alkalmával. Tehát akkor akkor a **lélek**nek az a az a kis az a kis fontossága az oda be **lőgyön** fogalmazva, tehát akkor erre nagyon szoktam figyelni. ő Ha **mög** tiszta szív**ű** gyün, akkó azt **mög** nem kontrollálom, me az úgy van **röndjén**.

Az idézett részben félkövérrel kiemelttem az *ő*-zött és a nem *ő*-zött, de *ő*-zhető szótagokat. Aláhúzással jeleztem azokat a nyelvi formákat, amelyek a kevésbé formális beszédre jellemzők. Látható, hogy amíg arról beszél, hogy a szülők előtt összeszedettebben kellett beszélnie, nem *ő*-zik, nincs *l*-törlés és a határozórag *-ról* formájú. Az első mondatban és az utolsó mondatban pedig nemcsak hogy *ő*-zésre vált, de nyelvjárási változatokat is használ: *-bű* a *-ból* helyett, *gyün*, *akkó*, *me* a *jön*, *akkor*, *mert* helyett. A tartalomhoz választotta meg a nyelvi formát, és a saját, természetes beszédének sajátosságait emelte ki (lásd fentebb az ablativuszi határozórag használatáról szóló részt).

Nyelvi attitűdjeikkel lehet összefüggésben az, hogy a nyelvre, nyelvhasználatra vonatkozó kérdésekre adott válaszaikban A22 87%-os *ő*-zése fölfelé tér el az interjú átlagától, K59 pedig 44%-os *ő*-zése lefelé, azaz beszéde a standard irányába változott. A22 az *ő*-ző változatot érzi természetesnek, teljes mértékben pozitív attitűddel áll hozzá, K59 viszont úgy véli, a magasabb iskolázottsággal

természetes, ha az emberek elhagyják a nyelvjárási sajátosságokat a beszédük-ből, mert ez az elvárás. A standardhoz való viszonya ambivalens: a standard nyelvi ideológia az interjú több helyén is előjön (lásd fentebb például a bolti eladóra, vagy „a húzi-vonyi-taszajti-féle stílus”-ra vonatkozó megjegyzését), máskor azt mondja: „magam is kénytelen vagyok használni az irodalmit”. Az *ö-ző* beszédéről pozitívan nyilatkozik: „szép az *ö-zés* egyébként”, a hódmező-vásárhelyiek *ö-ző* beszédét kedveli („Nagyon édesek, nagyon szeretöm érte őket.”), de természetesnek veszi, hogy az iskolázottsággal, műveltséggel együtt az *ö-zés* eltűnik.

Összegzés

Amellett, hogy egy-egy adatközlő nyelvhasználatát az *ö-zés* tekintetében vizsgáljuk az interjú egészének átlagában, érdemes megnézni azt az egyes témák vonatkozásában külön-külön is. A teljes interjú *ö-zés*ének statisztikai átlaga elfedi azt, hogy a beszélő az interjúhelyzetben sem folyamatosan ugyanúgy beszél, hanem a témának és mindenekelőtt az ahhoz való viszonyának megfelelően használ különböző stílusokat. A két vizsgált tanítónő nyelvi attitűdje eltérő. A22 az *ö-zést* saját természetes beszédének tartja, a standard használatakor figyelnie kell a beszédére. K59 ugyan pozitívan viszonyul az *ö-zés*hez, sajnálja, hogy eltűnik, de egyetértően mondja azt, hogy ma már elvárás „az intelligens beszéd”, a „helyes ejtés”. Mindkettejüknél meghatározza az *ö-zés* mértékét a beszéd-téma. A22 a családjáról, udvarlásról, gyerekkori játékokról beszélve nagyobb mértékben *ö-zik*, mint a teljes interjú átlaga, és ez még az olyan témákra is igaz, ahol éppen a standard felé való elmozdulást várnánk, mint a nyelvhasználat és a munkahely (általános iskola). K59 interjújában saját átlagához képest nincs nagy elmozdulás az *ö-zés* mértékében, talán csak a Szegedről és a félélmeiről, álmairól szólva *ö-zik* nagyobb arányban, viszont például az iskoláiról, munkájáról beszélve a standard felé változik a nyelvhasználat.

A későbbiekben további szegedi interjúkat megvizsgálva talán azt is láthatjuk, van-e valamiféle tendencia abban, milyen témák esetében használtak szegedi adatközlőink nagyobb arányban *ö-zést*.

Irodalom

Bartha Csilla – Hámori Ágnes. 2010. Stílus a szociolingvisztikában, stílus a diskur-zusban: Nyelvi variabilitás és társas jelentések konstruálása a szociolingvisztika „harmadik hullámában”. *Magyar Nyelvőr* (134): 298–321.

- Berente Anikó. 2017. Az *ö*-zéssel kapcsolatos pedagógusi attitűdök a SZÖSZI néhány interjújában. *Magyar Nyelvjárások* (55): 25–38.
- Bell, Allan. 2007. Style and the linguistic repertoire. In *The Routledge Companion to Sociolinguistics*. Eds. C. Llamas, L. Mullany and P. Stockwell. 95–100. London: Routledge.
- Eckert, Penelope. 1997. Age as a Sociolinguistic Variable. In *The Handbook of Sociolinguistics*. Ed. Coulmas, 151–167. Florian. Blackwell Publishing.
- Hernández-Campoy, Juan Manuel. 2016. *Sociolinguistic Styles*. Hoboken, N. J.: Wiley-Blackwell.
- Kontra Miklós – Németh Miklós – Sinkovics Balázs. 2016. *Szeged nyelve a 21. század elején*. Budapest: Gondolat.
- Labov, William. 1988. „A nyelvi változás és változatok”: Egy kutatási program terep-munkamódszerei. *Szociológiai Figyelő* 4 (4): 22–48.
- Németh Miklós – Bagi Anita – Molnár Mária. 2015. *Ö-zés szabályok nélkül?* In *Nyelvelmélet és dialektológia* 3. Szerk. É. Kiss Katalin, Hegedűs Attila és Pintér Lilla. 223–233. Budapest: Szent István Társulat, <http://mek.oszk.hu/21000/21031/21031.pdf> (2021. márc. 10.)
- Németh Miklós – Bagi Anita – Molnár Mária. 2016. Létezik-e olyan, hogy az „adatközlő nyelvhasználata”? In *Sztenderd – nem sztenderd: Variációk egy nyelv változataira*. Szerk. Kozmács István és Vančo Ildikó. 117–127. Lakitelek: Antológia Kiadó.
- Sándor Klára. 2014. *Határtalan nyelv*. Bicske: SZAK Kiadó.
- Schilling, Natalie. 2013. Investigating stylistic variation. In *The Handbook of Language Variation and Change*. Eds. J. K. Chambers and N. Schilling. (2nd edn). 327–349. Oxford: Blackwell.

INTRA-SPEAKER VARIATIONS IN SOCIOLINGUISTIC INTERVIEWS WITH INFORMERS IN SZEGED

The paper examines the language use of two respondents from the Szeged Sociolinguistic Survey (SZÖSZI). In the framework of the Szeged Sociolinguistic Survey (SZÖSZI) structured sociolinguistic interviews were done – and within it tests of language use – involving residents of Szeged. The fieldworkers, native speakers of the dialect, consistently spoke in the regional dialect using the “*ö*” sound. The two respondents also predominantly used the “*ö*” language variant during the interview. The analysis of the interviews can shed light onto the correlation between the circumstances of the informants’ linguistic socialization and their attitude towards the Szeged dialect. Another aim of this paper was to analyse whether their language use regarding the “*ö*” sound changed, and to what extent, according to the topic of conversation (school, work, courtship). Both respondents’ language use was

affected not only by the topic but also by their attitude to the dialect or the standard Hungarian. However, some conversational modules (e. g. family, danger of death) did not show the expected results, namely, their speech did not shift towards the vernacular language .

Keywords: Szeged Sociolinguistic Survey, Szeged dialect, spoken language, language variation

RAZNOLIKOST U GOVORU STANOVNIKA SEGEDINA (ANALIZA NA OSNOVU INTERVJUA)

Studija se bavi analizom govora dva ispitanika u okviru istraživanja pod naslovom „Segedinski sociolingvistički intervju” (Szögedi Szociolingviztikai Interjú – skraćeno SZÖSZI). U okviru ovog projekta obavljani su strukturisani sociolingvistički intervjuovi – koji su obuhvatali i jezičke testove – sa stanovnicima Segedina. Osobe koje su sprovele intervjuove su govorili dijalektom koji je specifičan za ovu oblast, a ogleda se u dominaciji samoglasnika *ö* umesto *e*, i zbog toga se naziva *ö-kavicom* (*ö-ző nyelvváltozat*). Ispitanici čiji se govori analiziraju u ovom radu su takođe koristili ovu varijantu govora. Analiza intervjuova nudi odgovore na pitanja u kakvom su odnosu okolnosti jezičke socijalizacije ispitanika i njihovo vrednovanje segedinskog dijalekta. Istražuje se i da li postoji razlika u opterećenosti upotrebe samoglasnika *ö* u zavisnosti od teme razgovora (škola, posao, udvaranje itd.). Pokazalo se da kod oba ispitanika takva razlika postoji, ali osim kod teme govora, razlika u opterećenosti upotrebe ovog samoglasnika se ogleda i u njihovom odnosu prema dijalektu i standardnoj varijanti mađarskog jezika. Nekoliko tema (kao što su porodica i životna opasnost) ipak nije dalo očekivane rezultate, jer se njihov govor vezan za te oblasti – što se tiče samoglasnika *ö* – nije pomerio prema vernikularnoj upotrebi jezika.

Cljučne reči: Segedinski sociolingvistički intervju, segedinski dijalekat, govorni jezik, raznolikost

A kézirat leadásának ideje: 2021. márc. 14.

Közlésre elfogadva: 2021. máj. 10.

ÚTMUTATÓ

a kéziratok formai kialakításához

Kérjük a *Hungarológiai Közlemények* szerzőit, hogy kéziratuk kialakításakor és benyújtásakor az alábbi elvekhez tartsák magukat:

- A folyóirat magyar nyelvű irodalomtörténeti és -elméleti, nyelvészeti, néprajzi, művelődéstörténeti, kapcsolattörténeti szövegeket közöl.
- A folyóiratban nem jelentethető meg másutt már publikált szöveg, sem más folyóiratokban, kiadványokban hasonló cím alatt megjelent szöveg módosított változata.
- Az a szöveg jelentethető meg, amely legalább két anonim pozitív recenziót (lektori véleményt) kapott (a recenzenseket/lektorokat a szerkesztőség bízta meg). Egy pozitív és egy negatív vélemény esetén a szerkesztőség harmadik véleményt is kér.
- Ha a tudományos munka projektumi kutatás keretében készült, a szöveg első oldalának alján, lapalji jegyzetben fel kell tüntetni a projektumi kutatást támogató intézmény teljes hivatalos megnevezését és a projektum számát.
- Tudományos tanácskozáson elhangzott szöveg esetében úgyszintén a szöveg első oldalának alján, lapalji jegyzet formájában fel kell tüntetni a tanácskozás címét, az ezt szervező intézmény megnevezését, székhelyét, valamint a tanácskozás megtartásának színhelyét és időpontját.
- Kívánatos, hogy a szöveg címében kulcsfogalmak szerepeljenek. Ha a cím ilyen fogalmakat nem tartalmaz, tanácsos alcímbe pontosítani a szöveg tárgyát.
- A szöveget rövid (800–1000 leütésnyi) tartalmi összefoglaló (absztrakt) vezeti be, amely kitér a kutatás tárgyára és módszerére, kitűzött céljára és eredményére is.
- Az absztraktot kulcsszavak egészítik ki (legfeljebb 5). Ajánlatos gyakran használt, nemzetközileg ismert fogalmakat feltüntetni.
- A tanulmány főszövegének maximális terjedelme 30 000 leütés, szóközökkel.
- A hivatkozásokat nem lábjegyzetek formájában, hanem a főszövegben kérjük jelölni.
- A szöveghez tartozhatnak lapalji jegyzetek, ezek azonban nem helyettesítik az irodalomjegyzéket.
- A tanulmányok szövegét elektronikus formában (Word, Times New Roman betűtípus) kérjük a főszerkesztő (eva.toldi@ff.uns.ac.rs) vagy a szerkesztőség (hungar@ff.uns.ac.rs) elektronikus postacímére eljuttatni.
- A tanulmányok szerzőit arra kérjük, e-mailjünkben írják meg az őket foglalkoztató intézmény nevét és postacímét is (magyarul, szerbül és angolul).

*

Részletes szerkesztési utasítások:

Az egész szöveget egységesen 12 pontos betűnagysággal, Times New Roman betűtípussal, 1-es („szimpla”) sorközzel kérjük írni.

A kézirat elején az alábbi adatok feltüntetése szükséges:

Hungarológiai Közlemények év/szám. Bölcsészettudományi Kar, Újvidék
Papers of Hungarian Studies év/szám. Faculty of Philosophy, Novi Sad

A szerző VEZETÉKNEVE és keresztnéve (rang nélkül, a vezetéknev verzál betűvel)

A szerzőt foglalkoztató intézmény neve

Székhelye (vagy a szerző lakcíme)

A szerző elektronikus elérhetősége

Pl.:

Újvidéki Egyetem, Bölcsészettudományi Kar

Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék

Újvidék, Szerbia

xxxxx@yyyyyyy

A SZÖVEG CÍME (verzál)

Ha van: *A szöveg alcíme* (kurzív)

Rövid tartalmi összefoglaló (absztrakt), tompán (behúzás nélkül), egy bekezdés.

Kulcsszavak: legfeljebb 5.

A dolgozat főszövege: 12-es betűnagyság, normál, 1-es – „szimpla” – sorköz.

A szövegben (a lapalji jegyzetekben is) pontosan kell jelölni a kis- és nagykötőjeleket, illetve a gondolatjeleket (l.: egy-egy; 1914–1918; a regény – minden más vonatkozásban – megfelelni igyekszik...).

Az új bekezdéseket sorvégi „enterrel” hozzuk létre, a behúzásokat pedig az Eszközök menü Formátum, Bekezdés, Első sor paranccsal. Kérjük a tabulátorok és a sor eleji szóközök mellőzését.

A négysorosnál hosszabb idézeteket egy sorral leválasztva, idézőjel nélkül, bal oldali 2 cm-es behúzással, új bekezdés nélkül (tompán) kérjük jelölni (kizárólag a Kezdőlap, Bekezdés, Behúzás, Bal parancssor alkalmazásával).

A közcímek (középre zárva, 12-es nagyság, kurzív)

(*számozás nélkül*) A művek címe, valamint a kiemelések dőlt (kurzív) betűvel írandók. A közcímek alatt egyéb alcímek is sorakozhatnak, középre zárva, kurzívval, a bekezdés betűnagyságával (12-es).

A címekhez és kiemelésekhez járuló toldalékokat közvetlenül a cím, illetve a kiemelés után kell írni normál szedéssel (a *Bánk bámmal*, ebben a *dalban*...). A szerzői kiemelések jelölése zárójelben történik (kiemelés tőlem – X. Y.).

A hivatkozás módja:

Az idézetek leelőhelyét magában a főszövegben jelöljük. Lábjegyzetben kommentárt, főszöveghez társuló megjegyzéseket közölhetünk a szövegszerkesztő program Hivatkozás, Lábjegyzet beszúrása parancssor alkalmazásával.

Minden idézett szövegnek meg kell jelennie a szöveg végére illesztett *Irodalomban*. Az *Irodalom* nem bibliográfiát közöl, hanem csak azokat a műveket tünteti fel betűrendben, amelyekre a szövegben hivatkozott a szerző. Nem magyar szerző esetében a vezetéknevet vessző követi, majd a szerző teljes utónevét kiírjuk.

Az irodalomjegyzék létrehozása és a szövegbeli hivatkozás a következőképpen történik:

Könyv

Egyszerűs:

Tverdota György. 2010. *Zord bűnös vagyok, azt hiszem: József Attila kései költésze*. Pécs: Pro Pannonia.

(Tverdota 2010), idézetet követően: (Tverdota 2010, 55)

Két- vagy többszerzős:

Tolnai Ottó–Domonkos István. 1968. *Valóban mi lesz velünk*. Újvidék: Forum.

(Tolnai–Domonkos 1968, 12–13)

Négy vagy annál több szerző esetén az *Irodalomban* minden szerzőt, a főszövegben azonban csak az elsőt tüntetjük fel:

Hoppál Mihály–Jankovics Marcell–Nagy András–Szemadám György. 2000.

Jelképtár. Budapest: Helikon Kiadó.

(Hoppál et al. 2000, 42)

Kötetszerkesztés:

Horváth Imre–Thomka Beáta vál. és szerk. 2010. *Narratívák 8: Narratív teológia*.

Budapest: Kijárat Kiadó.

(Horváth–Thomka 2010, 58–59)

Könyvfejezet:

Szegedy-Maszák Mihály. 1998. Fordítás és kánon. In *Irodalmi kánonok*. 47–70.

Debrecen: Csokonai Kiadó.

(Szegedy-Maszák 1998, 48)

Ricoeur, Paul. 1999. Emlékezet – felejtés – történelem. Ford. Rózsahegyi Edit. In

Narratívák 3: A kultúra narratívái, szerk. és a szövegeket gondozta Thomka Beáta. 51–68. Budapest: Kijárat Kiadó.

(Ricoeur 1999, 54)

Fordításban megjelent mű:

García Márquez, Gábrriel. 1990. *Szerelem a kolera idején*. Ford. Székács Vera. Budapest: Magvető.

(García Márquez 1990, 77)

Elektronikus könyv:

Dragomán György. 2014. *Máglya*. Budapest: Magvető. Epub.

(Dragomán 2014)

Interneten elérhető publikáció esetében zárójelben az utolsó megtekintés dátumát kérjük feltüntetni:

Krúdy Gyula. 1967. *Régi pesti históriák: Színes írások*. Budapest: Magvető. <http://mek.oszk.hu/00800/00869> (2015. jún. 9.)

(Krúdy 1967)

Cikkek, tanulmányok

Folyóirat (a folyóirat címe után az évfolyam következik):

Lengyel Zsolt. 2014. Szóasszociációs vizsgálatok. *Hungarológiai Közlemények* 45 (4): 1–12.

(Lengyel 2014, 10)

Lap:

Fenyvesi Ottó. 2015. Modern folklór. *Magyar Szó – Kilátó*, jan. 24–25. 24.

(Fenyvesi 2015, 24)

Interneten elérhető lap vagy folyóirat:

Szemere Katalin. 2015. Hörpölték a kultúrát. *Népszabadság*, jún. 8. <http://nol.hu/kultura/haraphato-eneklesi-vagy-1538629> (2015. jún. 9.)

(Szemere 2015)

Elektronikus publikáció:

Keresztesi József. 2014. Kilépés a múzeumból. *Litera* <http://www.litera.hu/hirek/peterfy-a-kitomott-barbar> (2015. jún. 9.)

(Keresztesi 2014)

Ha a cikknek DOI-száma van, kérjük azt is feltüntetni a hivatkozás végén.

A fenti jelölésmód érvényes a lábjegyzetekre is.

Idegen nyelvű kiadványokra való hivatkozáskor a bibliográfiai adatok élén a szerző családneve áll első helyen, utána vesszővel elválasztva következik utóneve (l.: Ricoeur, Paul). Nemcsak a mű címe, hanem a kiadó neve, illetve a kiadás helye is idegen nyelven írandó.

A hivatkozások létrehozása során az itt föl nem tüntetett esetekben a Chicago Manual of Style Autor-Date System rendszerét tekintjük irányadónak:

http://www.chicagomanualofstyle.org/tools_citationguide.html

A dolgozatot címmel ellátott angol, valamint szerb nyelvű rezümé és kulcsszavak zárják.

Kérjük a szerzőket, hogy kéziratuk beküldése előtt ellenőrizzék szövegük helyesírását, nyelvhelyességét, a jelölések pontosságát és következetességét, a közcímek következetes alkalmazását, valamint korrigálják a betűhibákat. A nyelvi-helyesírási gondozatlan kéziratokat, valamint azokat, amelyek nem tartják be az itt feltüntetett szerkesztői utasításokat, kénytelenek leszünk átdolgozásra javasolni.

HUNGAROLÓGIAI KÖZLEMÉNYEK
HUNGAROLOŠKA SAOPŠTENJA
PAPERS OF HUNGARIAN STUDIES

Szerkesztőség / Redakcija / Editorial Office
Filozofski fakultet, Odsek za hungarologiju
21000 Novi Sad, ul. dr Zorana Đinđića 2.
Tel.: (+381 21) 485 3878
e-mail: hungar@ff.uns.ac.rs
URL: <http://hungarologiaikozlemeneyk.ff.uns.ac.rs>

CIP – A készülő kiadvány katalogizálása
A Matica srpska Könyvtára, Novi Sad

821.511.141+811.511.141

HUNGAROLÓGIAI Közlemények = Hungarološka saopštenja = Papers of Hungarian Studies : az újvidéki Bölcsészettudományi Kar Magyar Nyelv és Irodalom Tanszékének folyóirata / főszerkesztő Toldi Éva. – 8. évf. 26/27. sz. (1976) – . – Novi Sad : Filozofski fakultet, 1976–

Háromhavonta. – A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei folytatása = ISSN 0350-1353.

Kiadása másik médiumon: Hungarológiai Közlemények (online) = ISSN 2406-3266

ISSN 0350-2430 = Hungarológiai Közlemények (Print)

COBISS.SR-ID 17698

Szerkesztőségi titkár / Sekretar redakcije / Editorial secretary: Szabó Laki Boglárka
Angol fordítás / Prevod na engleski / English translation: McConnell-Duff Márta
Szerb fordítás / Prevod na srpski / Serbian translation: Andrić Edit
Lektor-korrektor / Lektura i korektura / Proof-reader: Buzás Márta
A szerb szövegeket lektorálta / Lektor za srpski jezik / Proof-reader for Serbianian Language: Ljiljana Čuk
Fedőlapterv / Korice / Cover: Kapitány Attila
Műszaki előkészítés / Priprema za štampu / Layout: Dataprint
Példányszám / Tiraž / Copy: 150
Nyomda / Štampa / Print: Futura, Újvidék, 2021

ISSN 0350-2430

9 770350 243006